

De la fi de l'antiguitat a l'albada del Renaixement (segles VI-XIII)

José Martínez Gázquez
Gemma Puigvert Planagumà

PID_00190580

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. El llatí medieval	9
1.1. Definició i cronologia	9
1.2. Característiques lingüístiques del llatí medieval	18
1.2.1. Canvis fonètics	18
1.2.2. Canvis morfològics	22
1.2.3. Canvis sintàctics	24
1.2.4. Canvis semàntics	25
2. Modalitats del llatí medieval	28
2.1. El llatí dels documents notarials	28
2.2. El llatí literari: la poesia	30
2.2.1. Característiques generals	30
2.2.2. Poesia religiosa	42
2.2.3. Poesia profana. Poesia amorosa	42
2.2.4. Poesia popular: els cants goliardescos	43
2.3. El llatí literari: la prosa	46
2.3.1. Característiques generals	46
2.3.2. Historiografia: cròniques	48
2.3.3. Literatura didàctica i científica: les enciclopèdies	50
2.3.4. Artes. Auctoritates. Glossae	55
2.3.5. Hagiografia	57
2.3.6. Literatura de traducció	58
3. Els monestirs, centres de cultura i de transmissió dels clàssics	67
3.1. Els <i>scriptoria</i> catalans	68
3.2. L'escriptori de Ripoll, model de <i>scriptorium</i> monàstic	70
4. El renaixement carolingi: Teodulf	79
5. La literatura llatina medieval a Catalunya	81
5.1. <i>Carmina</i> de Ripoll	81
5.2. Ramon Llull	84
5.3. Arnau de Vilanova	88
5.4. Francesc Eiximenis	92
Resum	95

Bibliografia..... 97

Introducció

En aquest mòdul didàctic estudiem la llengua llatina medieval, el llatí dels documents i obres literàries i científiques de l'edat mitjana.

El llatí medieval és la llengua, l'instrument, el vehicle d'expressió de la gent culta dels àmbits on es refugia la ciència i la cultura a l'edat mitjana, quan tenen consciència que aquesta llengua és una llengua diferenciada de la llengua diària i familiar. És la llengua a través de la qual es vehicula la cultura hel·lenística i romana des del món antic, i que amb l'edat mitjana arriba als temps moderns.

El llatí medieval és la llengua de la cultura d'arreu d'Europa a l'edat mitjana, quan els parlants tenen consciència d'estar parlant una llengua apresada a l'escola, diferent de la llengua de l'àmbit familiar.

"La collectivité qui est l'agent de la latinité médiévale est la communauté des intellectuels qui, supprimant les frontières de peuples et de nations, constituait une unité: la *respublica clericorum*. Cette collectivité constituait une unité: par suite de l'unité religieuse, mais aussi grâce à l'héritage antique dont elle se savait la gardienne. L'ombre de l'antiquité a été une grande force unificatrice pendant tout le moyen âge.

De cette manière, le latin médiéval est une langue vivante sans être la langue d'une communauté ethnique. C'est la langue de communication d'une élite, et elle est fondée sur une tradition religieuse et culturelle. Comme langue d'une élite, le latin médiéval revêt un caractère plutôt savant, et comme langue savante, transmise par l'école, il est en premier lieu langue écrite et secondairement langue parlée."

Ch. Mohrmann (1951, pàg. 22-23).

"Le latin médiéval est une continuation du latin antique tel qu'il était enseigné dans les écoles et tel qu'il vivait dans la littérature antique, modifié et renouvelé par l'influence du christianisme. Entre le latin de l'antiquité et celui du moyen âge il n'y a pas de hiatus, pas de coupure essentielle: malgré les éléments artificiels du latin médiéval, il y a un lien direct, une continuité avec l'antiquité."

Ch. Mohrmann (1958, pàg. 266).

"El latín medieval es una lengua aprendida, y precisamente la conciencia de que se escribe una lengua absolutamente aprendida y sin sujetos hablantes espontáneos es lo que caracteriza el latín medieval."

J. Bastardas (1960, pàg. 251).

El llatí de l'edat mitjana s'ha d'estudiar en la seva evolució històrica, car el llatí clàssic no va ser substituït d'un dia per l'altre pel llatí medieval; tot el contrari, aquest és la continuació normal del llatí clàssic en la forma evolucionada que ofereix en els escriptors de la baixa llatinitat. No representa un trencament amb el llatí clàssic, ni tampoc una degradació d'aquest a través del temps, sinó una lenta diferenciació sobre la base de noves aportacions.

El llatí medieval es troba, juntament amb el llatí de la baixa llatinitat, i el llatí cristià, llatí de l'Església, fortament influenciat per la llengua de la Bíblia, de la qual provenen una bona part dels grecismes que es troben en aquesta llengua i la llengua de la patristica cristiana (especialment Tertul·lià, sant Jeroni i sant Agustí). La influència de l'Església es deixa sentir en tots els àmbits de la vida i la cultura medievals, tant en la literatura cristiana com en la profana, en la poesia i en la prosa, i fins i tot la literatura doctrinal o científicotècnica està marcada pels criteris del dogma cristià.

El llatí medieval assumeix les característiques pròpies del llatí cristià i esdevé la llengua d'expressió de cultura d'un món dominat per la cultura eclesiàstica, primerament regida pels monestirs i després pels clergues en general i les universitats. Esdevé una llengua culta, científica i tècnica, administrativa i jurídica, a més de literària, la qual cosa permet ampliar la seva àrea d'ús i influència a noves regions, com Irlanda o els països del nord i de l'est d'Europa, més enllà del marc de la romanització antiga, on havia estat vigent el llatí clàssic i el vulgar.

En aquest mòdul didàctic es presenten les característiques i el desenvolupament del llatí medieval com a llengua diferenciada de la llengua parlada habitualment pel poble, anomenada **llatí vulgar**, i la seva consolidació com a llengua de cultura des de la fi de l'antiguitat fins a l'inici del Renaixement portat per l'humanisme, el moviment intel·lectual que el va fer possible.

Web complementària

A la web de l'assignatura trobareu els apartats d'activitats, exercicis d'autoavaluació, solucionari, glossari i bibliografia complementària corresponents a aquest mòdul.

Objectius

Amb els materials didàctics d'aquest mòdul es pretén que l'estudiant assoleixi els objectius següents:

1. Delimitar el concepte de llatí medieval i el significat de la seva denominació.
2. Establir les coordenades cronològiques del seu desenvolupament.
3. Descriure les característiques lingüístiques que l'identifiquen.
4. Determinar l'àmbit d'ús cultural i social del llatí medieval.
5. Presentar els canvis més importants introduïts en els gèneres literaris i les innovacions de la literatura medieval.
6. Oferir una panoràmica de la implantació del llatí medieval a Catalunya i la seva aportació a la consolidació de la literatura, la cultura i la història catalanes.

1. El llatí medieval

1.1. Definició i cronologia

L'interessant problema lingüístic que es planteja arran de la conversió del llatí, a partir del segle VII, en una llengua escrita autònoma amb valor de koiné explica que hagin estat nombrosos els intents de caracteritzar el llatí medieval. Hom ha discutit sovint, com veurem, si el llatí de l'edat mitjana és una llengua morta, viva o semiviva, discussió que en realitat és poc fructuosa, i que parteix de l'ensenyament dels estoics, els quals van transmetre aquesta imatge biològica del fenomen lingüístic.

Deixant de banda els qualificatius de viu, mort i semiviu aplicats al llatí de l'edat mitjana, a parer nostre, és J. Bastardas (1959) qui dóna una definició més exacta de la realitat complexa d'aquesta llengua.

J. Bastardas defineix el **llatí medieval** com una llengua apresada, i precisament la consciència que s'escriu una llengua absolutament apresada, i sense subjectes parlants espontanis, és el que caracteritza el llatí medieval i, en aquest sentit, "llatí medieval" s'oposa a "llatí tardà". El límit entre l'un i l'altre està marcat, teòricament, per l'aparició de la consciència que el llatí i la llengua popular constitueixen dues entitats lingüístiques ben diferenciades i irreductibles.

M. Pérez González (1980), conscient de la complexitat que suposa definir el llatí medieval, creu que el més adequat és enumerar tot un seguit de **característiques principals** que el condicionen:

- 1) El llatí medieval és una llengua mancada del suport d'una comunitat de parlants.
- 2) Fa una funció de cohesió en l'expansió del cristianisme i de la cultura cristiana. Això ja ho va veure clarament Carlemany, el qual va donar una forta empenta a les escoles, on s'aprenia i es parlava llatí.
- 3) El llatí medieval va ser una llengua de cultura, usada per la comunitat intel·lectual. En aquella època, qualsevol home que volgués tenir accés a la cultura havia de saber llatí, a més de la seva llengua materna. Precisament una de les meravelles del llatí medieval és que, amb el cristianisme, s'estengué fins

Lectura recomanada

Per a l'estudi en profunditat del llatí medieval, llegiu l'obra següent:

J. Bastardas (1959). "El latín de la Península Ibérica: el latín medieval". *ELH* (tom I, pàg. 251-290). Madrid: CSIC.

Lectura recomanada

Sobre la naturalesa del llatí medieval:

W. Stroh (2008). *Le latin est mort, vive le latin. Petite histoire d'une grande langue* (pàg. 127-139). París: Les Belles Lettres.

Lectura complementària

Per a treballar les característiques del llatí medieval detalladament, llegiu l'estudi següent:

M. Pérez González (1980). "Delimitación de los conceptos de latín clásico, tardío, vulgar...". *Estudios Humanísticos* (núm. 2, pàg. 109-124).

i tot més enllà del que havia estat l'Imperi romà: Irlanda, Anglaterra, Hongria, Polònia, Suècia, Noruega, etc. El segle XIV és el de màxima esplendor del llatí medieval, el segle en el qual tot Europa escriu en llengua llatina.

4) El llatí medieval és una llengua dinàmicament viva. Sobretot ho és en el camp del lèxic, però no exclusivament en aquest camp. En aquest aspecte, la seva capacitat de creació i, en conseqüència, la seva riquesa lèxica són molt superiors a les del llatí clàssic. D'altra banda, no hi ha cap llengua, ni tan sols la de la filosofia grega, que arribi a la capacitat d'abstracció del llatí escolàstic: per exemple, *haecitas*, *quodlibetalis*, etc.

5) No s'ha de pensar que el llatí medieval és una degeneració del llatí clàssic: no és ni millor ni pitjor, sinó simplement diferent. No s'ha d'adoptar cap actitud comparativa entre ambdós, o, almenys, no s'han de comparar, ni considerar bo el llatí anterior i dolent tot el que fa referència al llatí medieval.

6) Lingüísticament el llatí medieval té un sistema rígid, molt més rígid que el llatí anterior. Aquesta rigidesa prové de la suma d'uns quants cànons literaris. D'altra banda, en l'estudi del llatí medieval s'ha de tenir en compte que pateix, com és lògic, l'impacte de cada llengua parlada, tant si és romànica com si no ho és, i a l'inrevés.

7) El llatí medieval va tenir una sèrie d'influències: del llatí vulgar, tardà (del qual en certa manera és una continuació), cristià, etc. Però es tracta d'influències profundes i quotidianes, que es convertiren en quelcom propi del llatí medieval. Per això, més que d'influències, cal parlar d'incorporacions.

8) Finalment, des del punt de vista lingüístic, són característiques fonamentals del llatí medieval les següents:

- a) L'ordre de paraules rigorosament diferent del llatí clàssic.
- b) La gran quantitat de vocabulari no clàssic.
- c) La presència d'elements expressius propis de les llengües romàniques o fins i tot estranyes, etc.

En el mil·lenni de la història de la llengua llatina medieval es poden distingir diferents **etapes cronològiques**, d'acord amb l'evolució de la literatura i amb el desenvolupament de la vida intel·lectual:

1) La primera etapa fa referència a l'època de transició entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana pròpiament dita; va de mitjan segle VI (punt de partença de la majoria d'històries de la literatura llatina de l'edat mitjana) fins a la fi del segle VIII. Aquesta època, durant la qual subsistia el llatí vulgar, ha hagut de suportar les conseqüències immediates de l'esfondrament del món antic i es caracteritza, en vastes zones del món llatí, per una davallada cada cop més

gran de la cultura i de la vida intel·lectual. Però la diversitat de les condicions exteriors ha comportat una diversitat en l'evolució de la vida intel·lectual i literària a cada regió, de manera que aquesta decadència de la cultura llatina s'ha pogut manifestar en unes zones més que en unes altres, com veurem més endavant.

2) Un segon tall cronològic, que s'estén des de la fi del segle VIII fins a la fi del segle IX, veu aparèixer el primer floriment de la literatura llatina a l'edat mitjana. Aquesta època comença amb la renovació de la vida intel·lectual que Carlemany va dur a terme. Per primera vegada, en el cercle d'escriptors i poetes instruits que envolten Carlemany, hom concep la idea d'una cultura intel·lectual comuna a tots els pobles de la cristiandat occidental. En les primeres generacions després de Carlemany, les noves adquisicions s'estenen i es difonen a tot l'Imperi; la vida de l'esperit renovat, "carolingi", esdevé el bé comú dels pobles que pertanyen a l'Imperi.

3) El tercer període és el del segle i mig que va des de la fi de l'època carolíngia fins a mitjan segle XI. Per la seva imprecisió, porta la marca d'un període de transició. Els corrents nascuts de la renovació carolíngia es dilueixen i apareixen nous resultats, però hom no acaba de veure si aquests resultats queden limitats a un cercle estret o si, contràriament, marquen els trets essencials de la vida intel·lectual futura (com l'estudi de la dialèctica que apareix en diversos indrets cap al tombant d'aquest mil·lenni).

4) Per contra, ben delimitat es dibuixa el perfil del quart període, durant el qual la literatura llatina manifesta una gran eclòsió. Aquest període, que comprèn el segle XII sencer, comença en la segona meitat del segle XI. En els primers moments, el món medieval coneix el trencament més fort i violent produït fins aleshores: esclata la lluita entre el papa i l'emperador. Els inicis del moviment de croada capgiren la cristiandat occidental. Hom anomena aquest període la **primera escolàstica**.

Roswitha von Gandersheim (c. 935-c. 973)

Rosvita de Gandersheim és considerada una de les escriptores més importants de l'alta edat mitjana. Sabem que ingressà a l'abadia benedictina de Gandersheim, a la Baixa Saxònia, on estudià sota la direcció de Rikkardis i Gerberga, filla d'Enric I i aleshores abadesa del monestir. Sembla ser que fou ella qui l'introduí en el coneixement de l'obra dels principals autors llatins, entre els quals Virgili, Horaci, Ovidi, Plaute i Terenci. Sobre el model d'aquest darrer, i perquè ella mateixa també ho afirma, va escriure sis comèdies (*Gallicanus*, *Dulcitius*, *Callimachus*, *Abraham*, *Paphnutius*, *Sapientia*), en forma dialogada, i que constitueixen l'obra més important i coneguda de Rosvita. En tots aquests drames Rosvita contraposa l'amor humà amb el de la perfecció de Crist.

També és autora del *Llibre de les llegendes*, vuit llegendes (*Ascensio*, *Gangolf*, *Pelagius*, *Teophilus*, *Basilius*, *Dionysius*, *Agnes*, *Maria*), en hexàmetres dactílics, en les quals narra la castedat i la perseverança dels herois cristians, contraposada a la dels pagans, febles i pecadors.

I encara va escriure dos poemes històrics: *Gesta Ottonis*, sobre la vida i les empreses d'Otó I, i els *Primordia coenobii Gandershemensis*, sobre la fundació i història del monestir de Gandersheim, ambdues en versos lleonins. Els seus poemes sagrats en sis actes únics són el primer intent de drama litúrgic medieval, i representen un bon exemple dels nous resultats que apareixen després de la fi de l'època carolíngia.

Consulta recomanada

L. J. Churchill; P. R. Brown; J. E. Jeffrey (2002). *Women Writing Latin. From Roman Antiquity to Early Modern Europe*. Nova York: Routledge.

La primera escolàstica és l'època de la gran embranzida dels traductors, de la filosofia, de la ciència i la medicina àrabs; és l'època en què, per mitjà de les traduccions de l'àrab, Aristòtil esdevé accessible al món occidental. La poesia i la prosa aconsegueixen una extraordinària riquesa i varietat de formes, la seva perfecció més alta. Gairebé tots els gèneres de la literatura produeixen els seus *capolavori* durant aquesta època.

5) El quadre es modifica a l'inici del segle XIII, amb el qual comença, per a la literatura llatina, l'edat mitjana tardana, el cinquè i darrer període. El que el caracteritza són els canvis en les condicions exteriors de la vida intel·lectual:

a) El nombre dels que participen de la vida intel·lectual va augmentant; per tant, el nivell baixa necessàriament.

b) Els antics ordes monàstics, sobretot el benedictí i el cistercenc, als quals corresponia una part essencial de la vida intel·lectual en els segles precedents, perden importància.

c) Els ordes mendicants ocupen el primer lloc de l'escena. Aquests nous ordes van a la recerca de ciutats, de grans multituds.

d) Els escrits perden el seu caràcter gairebé esotèric.

e) Els burgesos també prenen part, a les ciutats, en la vida intel·lectual.

f) Les antigues escoles claustrals i catedrals perden importància.

g) A partir del segle XIII, la direcció passa a les universitats, que drenen milers d'estudiants. En conseqüència, els escrits científics adquireixen proporcions incalculables.

h) Alhora, les llengües nacionals, elevades al nivell literari, usurpen el lloc del llatí en diversos dominis de la literatura, sobretot el de la poesia profana.

El llatí conserva encara la seva posició avantatjada, però el seu domini absolut queda restringit al terreny de la ciència i al de la poesia espiritual. La poesia llatina coneix aleshores una segona florida, però, per a la resta, una gran part de la literatura llatina cau al rang d'epígon, i hom troba molt pocs escriptors de qualitat.

En la llatinitat medieval hi ha, certament, algunes tendències comunes imposades per les escoles, però el llatí medieval queda ben lluny d'oferir un conjunt homogeni. D'això prové la necessitat d'estudiar per separat el llatí de cada regió, el llatí de cadascun dels gèneres literaris (poesia, cròniques, tractats religi-

osos, vides de sants, etc.), el llatí de documents i inscripcions no literaris, i de sotmetre a un examen particular la llengua i l'estil de cada autor, investigant les seves fonts, els models de què se serví i les influències rebudes.

Que quedi clar, des d'ara, que tot intent de caracteritzar globalment el llatí medieval està abocat al fracàs, car el que és vàlid per a una regió és inacceptable per a una altra. Per això és interessant tenir en compte les condicions sociopolítiques i culturals dels diferents territoris de la Gàl·lia, d'Itàlia, de les illes Britàniques i de la península Ibèrica:

1) A la **Gàl·lia**, per exemple, arran de la desaparició de l'escola antiga, que pateix els efectes del gran ruralisme de l'aristocràcia en els segles V i VI, res no podia retardar més l'evolució de la llengua. El llatí parlat a la Gàl·lia es va transformar ràpidament en antic francès i antic provençal. Nombrosos fets lingüístics porten a creure que cap a l'any 700 la llengua parlada a la Gàl·lia havia canviat d'estructura de tal manera que s'havia d'anomenar *romànica* més que no pas *llatina*.

Així, en el domini de la Gàl·lia, la consciència que allò que es parla ja no és llatí es manifesta d'una manera molt clara en una disposició del **concili de Tours** del 813, en què s'ordena, en pulcre llatí carolingi, que els bisbes tinguin cura de traduir clarament les homilies en llengua romana rústica i en llengua germànica perquè tothom pugui entendre més fàcilment allò que s'hi diu:

"Visum est unanimitati nostrae...ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur."

Aquest decret és la partida de naixement de les llengües romàniques, i això és així no solament perquè dóna testimoni de la seva existència, i la designa amb un nom (***rustica romana***), sinó sobretot perquè li és reconegut un primer dret davant el llatí: és la llengua de la predicació.

2) A **Itàlia**, el clima cultural encara era favorable al començament del segle VI. El rei dels ostrogots, Teodoric, protegia les escoles i s'interessava per l'activitat dels escriptors. Sota el seu regnat, els grans savis Boeci i Cassiodor representen encara brillantment l'antiga cultura romana. Però a mitjan segle VI, vint anys de guerra entre els ostrogots i els bizantins han esfondrat el país. L'any 568 apareixen uns nous invasors, els llombards, que conquereixen la plana del Po i les regions de Spoleto i Benevento sense trobar-hi gaire resistència. Les guerres perpètuas que s'anaren succeint destruïren el país sencer.

Boeci i Cassiodor

El filòsof i teòleg llatí Boeci (c. 480 - 524/25) traduí els *Elements* d'Euclides i escriví tractats d'aritmètica, geometria, astronomia i música que durant molt de temps foren la base de l'ensenyament del quadrivi.

El *De consolazione philosophiae*, en prosa i vers, té la forma de diàleg literari en el qual la filosofia, una noble matrona, consola Boeci de la seva dissort.

Els juraments d'Estrasburg

En llengua romana rústica i en dialecte germànic, els néts de Carlemany, Lluís el Germànic i Carles el Calb, i llurs exèrcits, van pronunciar els juraments d'ajuda mútua l'any 842, els juraments d'Estrasburg, els quals ens han pervingut gràcies al cronista Nithard.

Cassiodor (c. 490- c. 580), polític, monjo i escriptor romà, fundà el monestir de Vivarium, a Calàbria, amb una acadèmia a l'estil de l'escola d'Alexandria. És famós per les transcripcions de manuscrits antics. Escriví *Variae*, *De anima* i *Institutiones diuinarum et saecularium litterarum*.

A l'inici del segle VII les darreres escoles laiques desapareixen, i la llengua parlada comença una evolució semblant a la que acabem de descriure per a la Gàl·lia.

Però l'evolució de l'italià no va tenir la mateixa força explosiva que la del francès. Itàlia havia estat el focus de la cultura llatina; el país encara tenia restes considerables de les antigues biblioteques; Ravenna, Roma, el sud de la Península i Sicília pertanyien als bizantins, i el contacte cultural amb l'Àfrica i el món grec no es trencà mai. Per bé que els gramàtics i els retòrics tancaren les escoles i que l'únic ensenyament subsistent es trobava en mans dels clergues i dels monjos, aquest ensenyament, a Itàlia, estava marcat profundament per la influència de l'antiga tradició escolar.

Els italians es van adonar molt tard que el llatí ja no era la seva llengua materna. No es té pas testimoniatge d'aquesta presa de consciència abans del segle X. L'any 915, arran de la coronació del rei Berenguer I, el senat presentà els seus homenatges *patrio ore*, és a dir, en llatí, i el poble *nativa uoce*, és a dir, en italià, segons el text d'un cant compost uns quants anys més tard.

Posteriorment, el papa Gregori V, mort l'any 999, fou lloat per l'autor del seu epitafi per la facilitat amb què havia sabut expressar-se en francès, italià i en llatí: "*Vsus francisca, uulgari et uoce latina/Instituit populos eloquio triplici*". És en el segle X, l'any 960, que per primera vegada es fa un assaig exprés d'escriure en italià: són els cèlebres *Juraments de Càpua*, amb els quals comença la història de l'italià literari.

3) A Irlanda i en els territoris celtes o germanitzats de la Gran Bretanya, el llatí era un element estranger que no trobava suport en la llengua materna de la població. Només alguns savis intentaren fer ús del llatí servint-se de manuals i dels coneixements adquirits a l'escola.

Aquesta fou la situació d'Irlanda des de l'inici: Irlanda mai no havia format part de l'Imperi; els irlandesos no van conèixer mai ni l'administració, ni la vida urbana ni l'organització escolar dels romans, i havien preservat les seves pròpies tradicions i la seva llengua cèltica. Si el llatí té un paper considerable en la civilització d'aquest país és gràcies a la conversió al cristianisme del començament del segle V.

La civilització anglosaxona no hauria aconseguit mai l'expansió esplèndida en l'època de Beda i d'Alcuí si no hagués experimentat la influència de Roma. L'any 597, Gregori el Gran envià el monjo Agustí a Canterbury per a predicar

Beda el Venerable (673-735)

Les seves obres llatines (teològiques, històriques, poètiques, científiques) li donaren un lloc important en la primera etapa medieval, que mitjançant l'escola de York i d'Alcuí convergí en la renaixença carolíngia.

l'evangeli als bàrbars, missió que més tard va donar uns fruits extraordinaris. La penetració de la influència romana cap al nord i cap a l'oest comportà una topada dels interessos romans i irlandesos. El conflicte durà uns quants anys, però l'any 699, el papa Vitalià decidí enviar a Canterbury l'arquebisbe Teodor, acompanyat del monjo Adrià, a fi d'organitzar-hi l'Església d'Anglaterra. Ambdós coneixien a fons la literatura profana i la literatura cristiana, tant la grega com la llatina, si hom creu Beda. A l'escola episcopal i a l'escola monàstica de Canterbury, Teodor i Adrià agruparen al seu entorn un grup d'alumnes que aprengueren, entre altres disciplines, la mètrica, l'astronomia i el còmput.

4) A la **península Ibèrica** la tradició de la cultura llatina persistí tenaçment durant l'època visigòtica. A partir de la conversió al catolicisme de la cort goda (any 587) s'inicià un moviment cultural d'una gran importància pel nombre d'escriptors i per l'extensió geogràfica que va adquirir. Fou un període de prosperitat i de renaixement cultural. Mentre la resta de països, com s'ha vist, estaven submergits en la decadència, les escoles de Sevilla, de Saragossa i de Toledo produïen fruits brillants gràcies a l'activitat d'Isidor, de Brauli i dels arquebisbes toledans Eugeni, Ildefons i Julià, els personatges més destacats del segle VII.

Fóra un error creure que la invasió musulmana del 711 determinà la desaparició de la tradició literària hispanogoda. Tot el contrari, sorprèn la tenacitat amb què persisteixen les formes culturals del període anterior. Fins a la fi del segle XI, en què comencen a deixar-se sentir corrents literaris innovadors, deguts, en part, a influències ultrapirinenques, la tradició visigòtica constituí gairebé l'única norma literària peninsular. Fins i tot en els comtats catalans, tan estretament vinculats políticament i culturalment amb el sud de l'antiga Gàl·lia, subsistia un gran nombre d'elements culturals tradicionals.

Al començament del segle VIII tota la península Ibèrica queda ocupada per l'islam. S'interromp, així, el relatiu renaixement d'una cultura cristiana a l'extrem occidental d'Europa -que no sabem on hauria pogut arribar- i tot és confusió i ruïna. Les millors ments d'*Hispania*, en no trobar ressò en la nova situació política, emigren, per a fecundar el renaixement de l'Europa carolíngia; es van endur molts llibres escrits a Toledo -l'enciclopèdia isidoriana, cànons, lleis, etc.-, llibres que ja s'havien començat a estendre per la Gàl·lia i Irlanda del sud setanta o vuitanta anys abans.

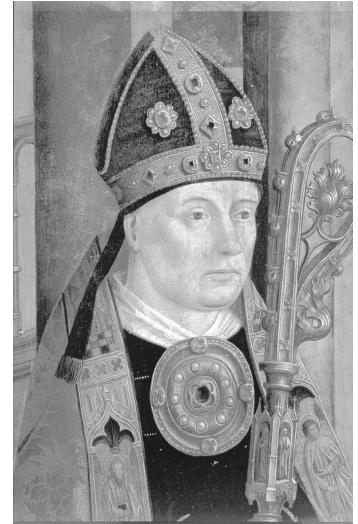
Isidor de Sevilla (c. 560-636)

Fou arquebisbe de Sevilla i proclamat Doctor de l'Església pel papa Innocenci XIII. Es va distingir per la seva contribució a la conversió dels reis visigots al catolicisme. El seu germà Leandre el va precedir a l'arquebisbat de Sevilla; el seu germà Fulgenci arribà a ser bisbe de Cartagena i d'Astigi (Écija) i la seva germana Florentina fou abadessa de diversos convents. Tots quatre van ser canonitzats i se'ls coneix com els *Quatre Sants de Cartagena*.

Fou un escriptor molt prolífic i d'entre el conjunt de la seva producció literària destaquen les *Etimologies* o *Orígens*, una vasta enciclopèdica on es recullen i sistematitzen tots els àmbits del saber de l'època. Aquesta obra és cabdal per entendre el procés de conservació i transmissió de la cultura romana a l'Espanya visigòtica. Està formada per vint llibres (per al contingut de cadascun, vegeu pàg. 47-48).

Teodor de Canterbury (602-690)

Fou decisiu per a l'Església medieval anglesa, ja que en va reformar la disciplina, el culte i la formació eclesiàstica.

Entre els llibres sobre sagrada escriptura i teologia són dignes d'esment: *Libri duo differentiarum*, un dels quals rep el nom de *De differentiis uerborum* i l'altre, *De differentiis rerum*. El primer és un diccionari de sinònims que tracta sobre la diferència entre paraules considerades erudites; el segon és una exposició d'idees teològiques i ascètiques, que aborda de manera particular la Trinitat i la naturalesa humanodivina de Crist.

El *Liber lamentationum o Synonima* està concebut com una forma de diàleg entre l'home pecador i la raó.

El *De natura rerum* és un llibre d'astronomia i història natural dedicat al rei Sisebut, *In libros Veteris et Noui Testamenti prooemia* són, com el seu nom indica, una introducció general a les Escripures, amb una introducció especial per a alguns llibres de l'Antic i el Nou Testament.

Secretorum expositiones sacramentorum seu quaestiones in Vetus Testamentum és una traducció mística dels llibres de l'Antic Testament i està basat en els escrits dels primers pares de l'Església.

De fide catholica ex Veteri et Novo Testamento, contra Iudaeos, dedicat a la seva germana Florentina, és una apel·lació als jueus perquè acceptin el Cristianisme.

Sententiarum libri tres és un compendi de teologia dogmàtica i moral. Fou un dels llibres més llegits durant l'edat mitjana.

De ecclesiasticis officiis, un manual escrit per al seu germà Fulgenci, té una importància cabdal per a la litúrgia visigòtica.

Per a la vida monàstica va deixar una *Regula monachorum*, que va regir diversos monestirs d'Espanya sobretot aquells que estaven sota la influència de sant Fructuós.

El *De natura rerum* és un llibre d'astronomia i història natural dedicat al rei Sisebut.

Entre els llibres de matèria històrica i biogràfica trobem: el *Chronicon*, una crònica universal que descriu els esdeveniments del món des dels inicis fins a l'any 615; la *Historia de regibus Gothorum, Wandalorum et Sueuorum*, una obra sobre els pobles que s'estableixen a la Península durant el segle V; i el *De uiris illustribus*, un treball de biografia cristiana que constitueix un dels capítols més importants de la literatura patològica.

Hi va haver, però, dos focus de resistència importants: el **regne asturià** en el segle IX i la **Marca Hispànica** en el segle X.

La situació estratègica de Catalunya ha tingut sempre avantatges i inconvenients. Primer, com a regió perifèrica del regne visigòtic, i després, pel fet de ser marca o frontera extrema de l'Imperi carolingi davant els àrabs, es va trobar a la cruïlla de diferents tradicions culturals. Aquestes tradicions culturals es van imposar al país amb una pressió desigual:

a) La cultura romanocristiana empeltada de visigotisme, ben esponerosa quan a la resta d'Europa ja havia declinat en els segles VI i VII, va perdre terreny ràpidament en allò que tenia de peculiar, per manca d'una estructura política coherent ja des del segle VIII; tanmateix, va deixar un fort record en l'esfera eclesiàstica, que es va anar diluint, però, al llarg dels segles X i XI. En canvi, l'estructura jurídica visigòtica va continuar, amb profundes transformacions fins al segle XII.

b) La cultura més recent, amb un regust hel·lènic, en part portada pels àrabs i en part conservada pels jueus, encara que molt evolucionada, va ser àvidament assimilada a Catalunya durant els segles X i XI.

c) Finalment, la cultura italofranca, també amb arrels romanes, i en ple desenvolupament, que procedia d'enllà dels Pirineus, va ser acceptada amb una perfecta consciència de la seva força expansiva.

Les catedrals i els monestirs van assumir la labor de reunir totes aquestes aportacions disperses.

A Catalunya la presa de consciència que la llengua que hom parlava ja era una llengua diferent de la llengua llatina escrita es pot veure en el Capbreu, fet dies més tard que l'Acta de consagració i dotació de la catedral d'Urgell (839), en què alguns topònims escrits en llatí a l'acta (*Lauredia, Saliente, Meranicos*) foren traduïts al català (Loria, Salent, Meranges).

El primer text que s'ha trobat escrit en català és un fragment d'una versió del *Forum Iudicum*, codi de lleis visigòtic que fou traduït al català a mitjan segle XII. La importància d'aquest text es basa en tres punts fonamentals:

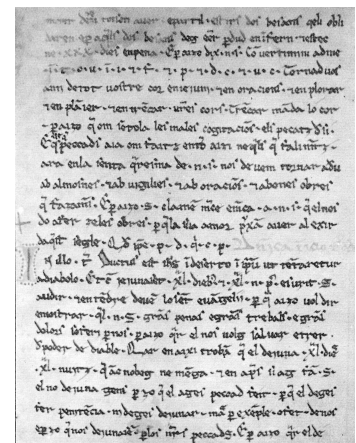
- a) és el primer text, trobat fins ara, escrit en català;
- b) tot i tractar-se d'un text breu sense cap valor literari, té un apreciable valor des del punt de vista de la història de la llengua;
- c) el fet que sigui una traducció comporta una significació evident: hi devia haver un sector important de la població que, malgrat l'existència del text en llatí, per necessitats purament comunicatives requeria i usava textos escrits en vulgar, és a dir, en català.

Les **Homilies d'Organyà** són el primer text d'unes dimensions considerables escrit en català. És un fragment de vuit fulls, trobat a la rectoria d'Organyà (Alt Urgell), que conté el text de sermons que expliquen i comenten l'evangeli o l'epístola de les dominiques de sexagèsima i de quinquagèsima, del dimecres de Cendra, de la primera dominica de quaresma i del dijous següent.

El fet que les Homilies d'Organyà fossin escrites en llengua catalana s'ha relacionat amb dos factors:

- a) les disposicions emanades dels concilis de Tours, Magúncia i Reims, que recomanaven que es prediqués en vulgar;
- b) la influència favorable que les tendències herètiques de la veïna Occitània (càtars, valdesos, beguins...) exercien sobre l'ús de la llengua vulgar en la predicació, feta molts cops per laics que no sabien llatí.

Aquestes homilies catalanes, que poden estar en relació amb textos similars piemontesos o provençals, foren redactades al final del segle XII o al començament del XIII, una centúria abans, doncs, de l'obra de Ramon Llull.

Homilies d'Organyà. Barcelona, Biblioteca de Catalunya. Manuscrit 289. Fragment de l'Evangeli de sant Mateu (IV, 1-2), que comença pel text llatí, seguit del comentari en llengua vulgar.

1.2. Característiques lingüístiques del llatí medieval

Malgrat les particularitats lingüístiques de cada regió, s'observen unes tendències comunes que resumim en els subapartats següents.

1.2.1. Canvis fonètics

Els canvis fonètics que s'observen en el llatí medieval es poden establir gràcies als elements següents:

- D'una banda, a partir de les grafies dels escribes.
- De l'altra, a partir de les combinacions de les rimes, de les assonàncies i de les al·literacions en l'àmbit de les composicions poètiques.
- Altres fonts d'informació són els manuals d'ortografia, sobretot d'època carolíngia, com el *De orthographia*, d'Alcuí.

En l'ús de les vocals s'observen canvis que estan determinats per la confusió de certs timbres. La desaparició del sentit de la quantitat determina dos tipus de fenòmens:

a) La **recomposició**, és a dir, la tendència de certes paraules compostes a reprendre les mateixes vocals de la forma simple, les quals en la composició havien estat modificades per efecte de l'anomenat *accent d'intensitat inicial*. Així, per exemple, en lloc d'*inermis* trobem *inarmis*, en lloc de *sustinet* apareix *sustenet*, etc.

b) La **síncope** o desaparició de la vocal de la penúltima síl·laba, generalment en mots trisil·làbics amb la penúltima breu, com a *domnus* de *dominus*, *soldus* de *solidus*, *caldus* de *calidus*, etc.

Pel que fa a les **diferències de timbre vocàlic**, trobem, entre altres, les següents:

- 1) La vocal *e* es confon amb la *i*, i a l'inrevés: *fereae* en lloc de *feriae*; *indegina* en lloc d'*indigena*, etc.
- 2) En hiat, davant una altra vocal, *i* substitueix *e*; així, trobem formes com *lancia* (*lancea*), *olium* (*oleum*), etc.
- 3) Desapareix qualsevol diferència entre *i* i *y*: *sydera* (*sidera*), *limpha* (*lympa*), etc.
- 4) Es produeixen intercanvis entre les vocals *o* i *u*: *oraturium* (*oratorium*), *nundum* (*nondum*); *consoles* (*consules*), *mondus* (*mundus*), etc.

Consulta recomanada

Per a la fonètica, morfologia, sintaxi i lèxic característics del llatí medieval, vegeu P. Bourgain (2005), pàg. 84-126.

Alcuí (c. 735-804)

Monjo anglosaxó, conseller de Carlemany, que va inspirar la reforma escolar de l'emperador i escrigué tractats de teologia, gramàtica, dialèctica i retòrica que afavoriren el renaixement carolíngi.

Els diftongs tendeixen a reduir-se a monoftongs: *ae, oe* es tanquen en *e*; *au* es tanca en *o*, en determinades condicions, se simplifica en *a*: *equus (aequus), puella (puellae); cepi (coepi), celum (coelum); agustus (augustus), auscultare (auscultare)*, que pot donar també *obscultare*).

En l'ús de les consonants podem destacar, entre altres, les característiques següents:

1) Pel que es pot deduir dels usos gràfics, l'ús de l'aspiració és incert; la *h* o s'elimina (*spera* per *sphaera*, *ortus* per *hortus*, *anc* per *hanc*, etc.) o s'introdueix arbitràriament (*hostium* per *ostium*, *conchilium* per *concilium*, etc.) o apareix reforçada amb la *c* (*michi, nichil*).

La palatalització de l'antiga aspirada sorda *ch* en les estructures *michi, nichil* és característica del llatí occidental de la península Ibèrica.

Les grafies *nichil, michi* van sorgir en època imperial en lloc de les formes clàssiques *nihil, mihi*, i s'explicaven pel desig de les escoles de fer aspirar la *h*. A l'inici la *ch* d'aquestes paraules es devia pronunciar com una grega, però després, amb la pèrdua definitiva de les sordes aspirades, la *ch* es pronuncià *k* davant les vocals palatals *e, i*.

Aquesta pronúncia culta de *michi, nichil* es mantingué a tots els països excepte en una gran part de la Península on, malgrat que es tractava d'estructures cultes i artificioses, la *k* es va palatalitzar. En els manuscrits i documents de la Península és general l'ús de la *c* en lloc de la *ch* en aquestes paraules: *mici, nicil*. A Catalunya, en canvi, va prevaler la pronúncia culta.

2) Les dentals a final de paraula passen de sordes a sonores (*capud* per *caput, inquit* per *inquit*, etc.) o de sonores a sordes (*set* per *sed, aliquot* per *aliquod*, etc.).

3) La labial aspirada *ph* té tendència a ser substituïda per la labiodental *f*, com en *fantasma, profanus*, etc.

4) El grup *ps* inicial es redueix a *s*: *salmus* per *psalmus*, etc.

5) No s'adverteix la diferència entre *ci* i *ti* seguides de vocal; així, es produeix una assibilació de la gutural en *precium* per *pretium, tertia* per *tertia*, etc.

6) Un fenomen anàleg es troba en els casos en què *c, t* van seguits de *t*: *micto* substitueix *mitto, amittus* ocupa el lloc d'*amictus*, etc.

7) La nasal velar *gn* tendeix a confondre's amb la nasal dental *n*, i perd el seu valor específic, per la qual cosa sorgeix la necessitat de diferenciar-la gràficament amb *ngn*: *gingnere, pugnare*, etc.

8) Hi ha una manca d'una diferenciació clara entre les alveolars *r* i *l*: *crementer* per *clementer*, etc.

9) El grup inicial *dia* es transcriu za: *diabolus* esdevé *zabolus*, *diaconus* esdevé *zaconus*, etc.

10) La velar palatal sonora *g* substitueix una *i* consonàntica: *magestas* per *maiestas*, *agebat* per *aiebat*, etc.

Des de la fi de l'antiguitat i durant tota l'alta edat mitjana en els poetes de la Gàl·lia, d'Itàlia i de la península Ibèrica formen rima o assonància monosil·làbica paraules com *uiuere-Domini*, *uiribus-miseros*, *recogito-transeunt*, *uinculo-paradisum*, la qual cosa fa deduir que les vocals *i*, *e*, d'una banda, i les vocals *o*, *u*, de l'altra, es pronunciaven igual. El fet que aquestes rimes i assonàncies no apareguin ni en poetes irlandesos ni en poetes anglosaxons fa que aquest fenomen esdevingui característic només de la Romània, explicable per la influència de la pronúncia vulgar.

De la mateixa manera es pot afirmar que durant tota l'edat mitjana *y* es pronuncia com *i*, i *ae* i *oe* com *e*, perquè s'ha observat també que aquestes vocals i diftongs es corresponen en rima com, per exemple, en *fauilla* i *sibylla*, *quaero* i *spero*, *poena* i *catena*, etc.

Una altra font d'observació la constitueix, com hem dit, l'estudi de l'**al·literació**. En territori insular i germànic apareix testimoniada la presència de *u* consonant (escrita *v* o *u*) igualada a *f* per correspondències del tipus *flamine-uerus*, *uerbafudit*, etc.

Per a entendre la totalitat dels canvis fonètics del llatí medieval, no hem de limitar la nostra anàlisi als problemes de l'ortografia i de la pronúncia, sinó que cal considerar també els de l'**accentuació** i la **prosòdia**.

Un cop desaparegut del tot el sentit de la quantitat, durant els segles IV i V, l'accent musical es transforma en accent d'intensitat. Els fenòmens més comuns que deriven d'aquest fet són els següents:

1) Per influència de la pronúncia vulgar, en aquelles paraules en les quals l'antepenúltima síl·laba estava constituïda per una *i* o per una *e* i la penúltima per una vocal breu (*muliërem*), l'accent tendia a passar de l'antepenúltima a la penúltima, la qual cosa suposava que aquesta s'acabava considerant llarga a causa del canvi d'accentuació. El fenomen, que ja apareix durant el segle V i que és habitual fins i tot en poetes lligats als models clàssics, com Draconci i Ennodi, s'estén més en els segles posteriors; formes com *filiòlus*, *faseòlus*, *arietètem* esdevenen *filiòlus*, *faseòlus*, *arietètem*, etc.

Draconci i Ennodi

L'obra poètica de Draconci (s. V), poeta llatí i jurista, s'inscriu dins la tradició pagana i cristiana d'Àfrica. Els poemes d'Ennodi (473/474-521), escriptor llatí, demostren habilitat poètica i retòrica i una combinació de cultura cristiana i pagana.

2) Un altre cas interessant és el de la tercera persona del plural del perfet d'indicatiu, en el qual apareix la desinència *-erunt* amb la penúltima breu: *dixērunt*, *duxērunt*, etc. Com que aquestes formes es troben, sobretot, en composicions poètiques escrites a Itàlia (per exemple, les formes actuals *dissero*, *condussero*, etc.), cal pensar en un fenomen determinat per la influència de la pronúncia vulgar.

L'aparició de formes com *credídere*, *obtúlere*, *praesentáuere* a l'àrea hispànica testimonia que, a les escoles locals, no es distingia la diferent quantitat originària de la penúltima síl·laba en ambdues formes.

3) Una conseqüència de la redeterminació o recomposició, ja esmentada, és el retorn de l'accent, en les paraules compostes, a la síl·laba on aquest queia en la respectiva forma simple: de *tràdidit* es torna a *tradèdit*, i, sense canvi de timbre vocàlic, *d'ínvoco* a *invòco*, etc.

4) L'alternança de l'accent sobre diverses síl·labes en paraules com *ténebra* i *tenébra*, *látebra* i *latébra* és la continuació en el llatí medieval del fet que ja es verificava en la poesia del llatí clàssic i que en la prosòdia tradicional s'anomenava *positio debilis*. Per aquesta *positio debilis* a l'interior d'una paraula una síl·laba amb vocal breu seguida de consonant muda (*b*, *p*, *ph*, *d*, *t*, *th*, *g*, *c*, *ch*, *qu*) més una de líquida (*l*, *r*) mentre que en prosa era breu, en poesia podia ser tant breu com llarga.

La raó rau en el fet que el grup consonàntic de *muta cum liquida* es podia considerar pertanyent tot sencer a la síl·laba següent (així, *teně-brae*, *latě-brae*), de manera que la síl·laba precedent, que romania oberta, era breu; la muda podia ser assignada a la síl·laba precedent i la líquida a la síl·laba següent (*tenēb-rae*, *latēb-rae*), de manera que la síl·laba precedent, que era tancada i seguida d'una altra que començava per consonant, era necessàriament llarga, i pel fet que era llarga portava l'accent tònic segons la regla general de l'accentuació.

Sobre l'analogia de l'alternança *d'intégrum* i *íntegrum* podem trobar, en el llatí medieval, l'accent desplaçat a l'antepenúltima síl·laba en paraules que tenen la penúltima síl·laba llarga per naturalesa: *áratrum*, *sálubris*, *théatrum*.

5) De l'anàlisi dels usos prosòdics resulta que moltes paraules de procedència forana, gregues, per exemple, tot i passar al llatí i subjectar-se a la llei de la penúltima síl·laba accentuada, reprenien l'accent sobre l'antepenúltima síl·laba. Així, *bàptisma*, *próblema*, *ídolum*, etc.

1.2.2. Canvis morfològics

Els canvis morfològics del llatí medieval es poden deduir de l'examen dels textos literaris i dels documents públics i privats. Cal tenir en compte que la correcció lingüística és proporcional a la coneixença dels autors clàssics per part de qui escriu o de qui parla.

1) En el camp dels substantius, esdevé cada cop més incerta la frontera entre gèneres a causa del pas del masculí al femení (*fons*, m. = cat. *la font*) o del femení al masculí (*frons*, f. = cat. *el front*), o del masculí al neutre (*locellum*).

Però el canvi genèric més important és el de l'eliminació del neutre en favor del masculí.

2) Perden també rigidesa les fronteres que delimiten el nombre amb el pas del plural al singular (*cuna*, *insidia*) o del singular al plural (*coeli*).

Encara és més interessant el pas conjunt de gènere i nombre, que es produeix quan es transforma en femení singular un neutre plural (*folia*, *consequentia*, etc.).

3) La declinació presenta formes noves al costat de les tradicionals, com *socer*, *diacon*, temes en consonant, al costat de *socer*, *diaconus*, temes en *-o/e*; o a l'inrevés, *altarium*, tema en *-o/e*, al costat *d'altare*, tema en *i*.

El fenomen de l'accentuació dels timbres vocàlics, pel qual es confonen fàcilment *e* i *i*, explica algunes incerteses en la flexió nominal. Trobem nominatius com *sedis* (= *sedes*), ablatius com *regi* (= *rege*), nominatius com *ciues* (= *ciuis*) i ablatius com *cubile* (= *cubili*) o *altare* (= *altari*). En l'àmbit dels adjectius, la desinència *i* de l'ablatiu s'estén a algunes categories de positius que habitualment acaben en *e* (*ueteri*) i als comparatius (*maiori*, *minori*), la qual cosa no exclou que qualsevol ablatiu en *i* pugui ser substituït per l'ablatiu en *e* (*dulce* per *dulci*).

4) Per als graus de comparació es prefereixen les formes perifràstiques, tal com s'esdevé després amb les llengües romàniques:

- *Magis*, *plus*, *nimis*, *satis* serveixen per a la determinació del comparatiu de superioritat.
- *Maxime*, *ualde*, *recte*, *bene*, *multum*, *ingens* serveixen per a l'expressió del superlatiu.

Sovint, però, es produeix una confusió entre els diversos graus.

5) Quant als numerals, desapareix la rígida diferència entre els cardinals i els distributius.

6) En la declinació pronominal la desinència del datiu en *i* per als tres gèneres se substitueix per la nominal (-*o*, -*ae*, -*o*) per raons d'analogia. Pel mateix motiu es reconstrueix un arbitrari *ipsud* sobre el model d'*illud*. Apareix, a més, la forma contaminada *hii* (de *hic*) al costat de *hi*. El pronom *ille* assumeix funcions d'article; els demostratius, en general, poden fer de reflexius (o a l'inrevés), i també poden ser substituïts per participis (*dictus*, *praefatus*).

7) En l'àmbit dels adverbis s'intensifica el fenomen pel qual la forma es crea mitjançant la unió de l'adjectiu femení amb l'ablatiu *mente* (*sana mente*, *pura mente*, *obstinata mente*), preludi de l'ampli desenvolupament que després han tingut aquests adverbis en les llengües romàniques.

8) La incertesa en la pronúncia de *e*, *i* influencia fins i tot la flexió verbal, fet que provoca canvis en la conjugació: de la segona a la tercera (*miscetur* esdevé *miscitur*), de la segona a la quarta (*prohibere* esdevé *prohibire*), de la tercera a la quarta (*sinere* esdevé *sinire*).

Un altre factor determinant per al canvi de conjugació és la desaparició del sentit de la quantitat: de la tercera es passa a la segona (*cadère*), o a la quarta (com en l'imperatiu *siníte*). Cal recordar també els canvis de la tercera a la primera (*amplectari*, *adiciare*) i de la primera a la quarta (*commendire*).

Els processos innovadors afecten no tan sols la flexió, sinó també la producció de formes noves; així, es creen perfets del tema de present (*iuuauui* al costat de *iuui*, *cernisti* al costat de *creuisti*) o del tema de supí (*occisi* per *occidi*, *responsi* per *respondi*).

Quant a la forma, són considerats actius alguns deponents (*patiebat*, *mirares*), i passius alguns deponents transitius de significat actiu (*consolari*, *hortari*). Entre els participis destaquen els casos com *tultus* (de *tollo*), *bibitus*, *comestus*, *uentus* (considerat forma d'un deponent *uenior*).

Alguns verbs impersonals passen a la flexió personal (*decere*, *paenitere*); l'infinitiu *esse* se substitueix sovint per *fore*; al costat del superlatiu del participi de present, d'ús clàssic (*amantissimus* el tenim testimoniats des de Ciceró), hi ha el del participi perfet passiu emprat com a adjectiu (*amatissimus*).

En general s'observa una preferència de les formes perifràstiques en lloc de les simples corresponents; els verbs *possum*, *uolo*, *debeo*, *coepi* adquireixen un significat quasi neutre. Apareix el perfet perifràstic, format mitjançant la unió d'*habere* amb el participi de perfet, tal com s'ha esdevingut després en les llengües romàniques: *honores perditos habeo*; aquesta construcció perd el significat particular d'acció acomplerta que tenia, en determinats casos, en el llatí clàssic (*cognitum habeo*, *compertum habeo*, etc.). En els temps compostos de la forma

passiva (i deponent) en unió amb el participi, en lloc de *sum*, s'empra *fui* amb els seus derivats: *laudatus fui* = *laudatus sum*; *laudatus fueram* = *laudatus eram*, etc.

En l'àmbit del futur perduren les formes tradicionals (*amabo*, *monebo*, *legam*, *audiam*), però es constata l'aparició de confusions i d'intercanvis en les desinències; verbs de la primera conjugació prenen les terminacions de la tercera (*denegam*, *-es*; *fatigar*, *-eris*); verbs de la tercera i de la quarta apareixen amb el sufix *-bo* característic de la primera i de la segona (*faciebo*, *partibor*).

Al costat d'aquestes formacions hi ha formacions perifràstiques, com la del participi de futur unit al present de *sum* (o també al futur simple o anterior: *laudaturus sum*, *laudaturus ero* o *laudaturus fuero*) o la d'infinitiu present en unió amb *habeo* (*laudare habeo* = *laudabo*). Aquesta última forma, que ha gaudit d'una gran fortuna en les llengües romàniques, d'origen popular, deriva de l'evolució de la construcció de l'infinitiu amb valor consecutiu; es parteix d'*habeo dicere* en el sentit d'*habeo quod dicam* i la idea de *poder* queda substituïda per la *d'haver de* i, finalment, per la de futur.

El gerundi, evolucionat en participi de futur passiu, es confon sovint, quant a significat, amb l'actiu: *manendus*, *nocendus*, *placendus* se solen intercanviar amb *mansurus*, *nociturus*, *placiturus*. Unit a *sum* i als seus derivats, el participi de futur passiu adquireix el valor de simple futur: *faciendus est* = *fiet*. Un altre significat, generalitzat partint d'un ús clàssic (*contemnendus* = respectable), és el de la possibilitat, equivalent al dels adjectius en *-bilis*: *uidendus* = *uisibilis*, *amandus* = *amabilis*, etc.

1.2.3. Canvis sintàctics

Els principals canvis sintàctics que es produeixen són els següents:

1) Un dels fets que destaca més és la progressiva desaparició de la declinació i la preferència pels usos preposicionals. Són els ablatius amb *de* en lloc del genitiu; acusatiu amb *ad* en lloc del datiu; *cum*, *a* amb acusatiu; *per* també amb ablatiu. A aquestes preposicions cal afegir el gran desplegament de *in* com a preposició universal, probablement influenciat pel llatí de les versions de la Bíblia. L'únic cas que sobreviu és l'acusatiu.

2) Cal destacar també un canvi en els arguments regits pel verb; *fruor*, per exemple, pot regir ablatiu i acusatiu (ja en el llatí arcaic) o genitiu: *fruor bono*, *fruor bonum*, *fruor boni*. Passen a regir genitiu *fraudare*, *gloriar* (en lloc de l'ablatiu), *mederi*, *praeesse* (en lloc del datiu); prefereixen el datiu, ja que es consideren també intransitius, *iubere*, *uetare*, *adiuuare*, *sequi*, *miserere*. Fins i tot aquí el cas més resistent és el de l'acusatiu, normalment regit per verbs que indiquen la demanda (*petere aliquem*, no *ab aliquo*), per intransitius, com *indige-*

re, intercedere, benedicere, maledicere, praeesse, subuenire, crescere, perire, i per expressions verbals constituïdes per genitiu unit a les formes de *esse*, com *capax esse, nescius esse, mordax esse*.

3) Paral·lela a l'extensió de l'ús de l'acusatiu és la generalització de l'infinitiu amb dependència de verbs construïts de manera diversa, com *petere, praecipere, permittere*, o els *uerba timendi, facio (fecit aedificare domum)*. Força comú és l'ús de l'infinitiu amb valor consecutiu o amb valor final, especialment amb verbs que indiquen moviment real o figurat.

4) Un fenomen oposat és el de l'aparició de la proposició completiva, introduïda per *quia (quod, quoniam)* en substitució de la infinitiva, per influència o de la llengua parlada o del llatí bíblic, en què la construcció era força freqüent perquè els traductors reproduïen literalment la grega.

5) Són notables les diferències en l'ús dels temps, sobretot respecte de l'imperfet, que se sol confondre amb el plusquamperfet (i a l'inrevés).

6) Quant als *nomina uerbalia*, cal recordar que l'infinitiu es considera com un pur i simple substantiu i apareix en diverses construccions, a més de tenir les funcions habituals de subjecte o de complement. Així, es pot trobar unit no tan sols a preposicions que regeixen acusatiu (*festinare ad suum uelle, distantia interdiceret et facere*) o ablatiu (*manere sine manducare, laborare pro suo posse*), sinó fins i tot també en substitució del gerundi, sobretot en el cas genitiu (*consuetudo corrigere = corrigendi*).

7) El gerundi ablatiu perd el significat instrumental i s'empra amb el valor de participi de present (*ibat loquendo*, com es fa posteriorment en les llengües romàniques).

8) L'ordre històric de les paraules en llatí dins la frase, és a dir, COSV, tendeix a ser substituït per SVOC.

1.2.4. Canvis semàntics

En qualsevol llengua l'element lèxic és el més mòbil, el que més s'adapta a les necessitats i a la realitat del moment; de la necessitat d'expressar-se segons les exigències contingents els parlants enriqueixen la seva llengua de neologismes i de locucions noves, mentre que eliminen, gairebé sense adonar-se'n, els mots lligats a idees i a costums històricament superats.

Aquests fenòmens són particularment evidents en el lèxic del llatí medieval, el qual, per la seva mateixa naturalesa de llengua composta, introdueix mots i locucions, no tan sols per la seva triple font llatina (clàssica, cristiana i vulgar), sinó també per les llengües dels pobles amb els quals s'estableixen contactes (bizantins, àrabs, germànics).

La determinació del lèxic medieval constitueix una tasca difícil, car molt sovint s'esdevé que alguns mots només apareixen en determinades èpoques i localitats, en certs autors i gèneres literaris, en fórmules i documents.

Per a aconseguir un estudi aprofundit de lèxic del llatí medieval, cal procedir en primer lloc, a determinar el patrimoni lèxic heretat, distingint les derivacions clàssiques de les cristianes i de les vulgars, i després catalogar les distintes adquisicions.

En l'estat actual dels nostres estudis només és possible assenyalar algunes tendències. En exemplificar-les, cal tenir en compte dues categories: la dels **mots que pateixen transformacions** més o menys radicals en el significat i la dels **neologismes**.

En el camp de l'administració de l'estat cal destacar *comes* (= comte, amb els consegüents neologismes *comitissa* = comtessa; *comitatus* = comtat), *dux* (= duc, al costat de *ducissa* = duquessa; *ducatus* = ducat), *nobilis* (= vassall), *par* (= persona de la mateixa condició), *honor* (= feu), *consul* (= conseller), *curia* (= parlament, palau del rei, etc.).

Entre els termes del lèxic militar apareixen *miles* (= cavaller), *campus* (= camp de batalla).

Entre els termes relatius a les professions i als oficis cal destacar *sophista* o *philosophus* (= erudit, literat), *aduocatus* (= magistrat, jutge), *armarius* (= bibliotecari), *homo* (= dependent, bracer), *apothecarius* (= botiguer), *mercator*, *negociator*, *burgensis* (= home de negocis), *schola* (= corporació).

Cal no oblidar tampoc els termes pròpiament cancellerescos, com *breue* (= document, carta) o *exemplare* (= transcriure, copiar), o relacionats amb el llenguatge eclesiàstic, com *conuertere*, *conuertí* (= entrar en la vida religiosa), *corpus* (= hòstia consagrada), *feria* (= dia festiu).

Entre els nombrosos neologismes, n'hi ha que fan referència a l'especialització en determinades branques del saber, com *artista* (= expert en les *artes*), *decretista* (= estudiós del dret canònic), *legista* (= especialista en dret); pertanyen al camp judicial *bannus* (= jurisdicció), *emenda* (= multa), etc.

Al costat d'aquests cal recordar els **compostos**, que s'usen molt, sobretot en poesia, per necessitats mètriques. També en aquest cas cal pensar en la influència de la llengua parlada, que prefereix els mots compostos als simples perquè els considera més expressius, o en l'exemple dels escriptors de la baixa llatinitat, imitadors dels arcaics, sobretot dels poetes, des d'Enni fins a Lucreci. Dues són les possibilitats de formació:

- es parteix d'un prefix nominal (que parteix d'un adjectiu o d'un substantiu), com *almi-* (*almipotens*), *alti-*, *celsi-*, *cuncti-*, *docti-*, *dulci-*, *flammi-*, *hymni-*, *multi-*, *uerbi-*.
- la paraula acaba amb un sufix del tipus *-fer* (*gratifer*), *-ficus* (*fatificus*), *-gena* (*lucigena*), *-graphus*, *-sonus*, *-uolens*.

Apareixen, a més, nombrosos substantius amb la terminació *-men*: *clinamen*, *conamen*, *oramen*, *peccamen*, *pigmen*, *spiramen*, etc. Altres fenòmens destacables són la tendència a utilitzar els noms arrel donant-los totes les possibilitats de desenvolupament (a partir de *mons* es formen diversos adjectius: *montibilis*, *monticius*, *monticus*) i la preferència pels diminutius.

En els segles XII i XIII afloren, en l'àmbit goliardesc, verbs derivats de noms, verbs denominatius, com *neronizare*, *paulizare*, *tantalizare*; substantius amb desinències de superlatius, com *magistrissimus*, *discipulissimus*; apel·latius que acaben essent considerats substantius (*tonans*, *altitonans*, emprats metafòricament per a designar Júpiter i ara convertits en sinònims de Déu), etc.

Enni i Lucreci

Enni (Rudiae, 239 aC - Roma, 169 aC), poeta llatí, és considerat el pare de la poesia llatina. Lucreci (Campània?, 94 aC - ? 55 aC), poeta i filòsof llatí, superà el model d'Enni pel que fa al vers.

2. Modalitats del llatí medieval

2.1. El llatí dels documents notariais

El llatí dels documents notariais i de cancelleria presenta una problemàtica molt més complexa que, per exemple, el llatí de les cròniques o de la poesia, i el seu estudi requereix, sens dubte, mètodes distints, car les dificultats són diferents, la qual cosa no vol dir que la línia divisòria entre el llatí literari i el dels diplomes sigui sempre clara i precisa, ja que diversos elements populars s'infilten sovint en la prosa literària i, a l'inrevés, moltes paraules i construccions exclusivament literàries apareixen en el llatí dels documents notariais, tal com adverteix J. Bastardas (1959, pàg. 260).

El llatí dels documents notariais ofereix una gran varietat de fenòmens lingüístics. L'ús mecànic i la comprensió deficient de les fórmules de redacció d'aquests documents, així com la rutina que cal suposar en el treball dels escribes, provoquen diversos errors.

Totes aquestes circumstàncies determinen un seguit de fenòmens que, per bé que molt allunyats de la correcció, no presenten cap connexió amb la llengua parlada. En aquest sentit la llengua d'aquests documents és molt més artificiosa que la dels textos literaris. Això no obstant, aquests documents constitueixen la font principal per al coneixement de les llengües romàniques en el període preliterari.

La rutina que suposa encapçalar els documents amb el nominatiu singular *ego* determina concordances violentes, tal com es pot observar en una carta de Sant Cugat del Vallès del 941 (doc. 19):

"Ego nos Ermenisclus, Constantinus et Froilo... donatores sumus..."

El nominatiu *ego* era considerat com a expressió jurídica essencial i, per tant, indispensable i insubstituïble.

En un altre document de l'any 995 (Sant Cugat, doc. 37) la presència del datiu *uxori mee* en lloc del nominatiu *uxor mea* seria un error explicable per la direcció i salutació pròpia del formulari epistolar, en què el nom de la persona que l'expedeix, en nominatiu, precedeix el del destinatari, en datiu (*ille illi salutem*).

"Ego Truitarius et uxori mee, Amada, donatores sumus tibi..."

L'atenció de l'escriba, en el procés de redacció del document, se centra, sobretot, en les parts variables; la resta té poca importància, la qual cosa explica la presència d'alguns errors de tipus psicològic, com l'ús de *suus* en lloc de *meus*. Així, en un document del 905 llegim:

"Ego Stefanus et uxor sua Bradulina."

En aquest exemple, *sua* ocupa el lloc de *mea*, que seria la forma esperada; per a l'escriba l'actuant que ha de figurar en els documents en primera persona era, en realitat, una tercera persona, i aquest punt de vista s'ha imposat en la redacció del document. En alguns casos els mateixos escribes són conscients dels errors que cometen, i així ho fan constar:

"Bonushomo, leuita, scripsi et ss. cum litteras rasas et superpositas et correptas in diuersis locis, quia occupati erant oculi mei somno et palpebre mee dormitacione."

A més dels aspectes lingüístics, aquests documents presenten, des d'un punt de vista formal, una estructura definida en les parts següents:

- 1) **Protocol:** invocació, *intitulatio*, direcció i salutació.
- 2) **Text:** preàmbul, notificació, exposició, disposició i clàusules finals penals i d'imprecar.
- 3) **Escatocol:** data i signes de validació.

L'anàlisi de cadascuna de les parts i les variables que pot oferir cada document notarial són aspectes reservats a la **diplomàtica**.

Vegem, per exemple, el document de 29 de març de 989:

"In nomine Domini. Ego Borrellum, gracia Dei, comes et marchio, uinditor sum tibi Vivas, emptor. Per anc scriptura uindicionis mee uindoque tibi terra mea propria quod abeo in territorio de ciuitate Barchinona, in terminio de Prouencialis, in locum qui dicunt ipsa Caluera. Aduenit mihi perparentorum meorum siueper ulla uoces. Afrontat de circi in strada, de aquilonis in terra, qui fuit de condam Baroni, uicescomite et hodie retinet filiis suis, de meridie in terra qui fuit de condam Isaac, ebreo, et hodie retinet Seniofredus, de occiduo in terra de te emptore siue de heredibus suis. Quantum infra istas quatuor afrontaciones includunt, sic uindo tibi ipsa terra tota ab integrum in propter precium solidos XXXta, quod tu emptor precium mihi dedisti et ego uinditor de presente manibus accepi de te et exinde apud te nichil remansit: est manifestum.

Quem uero, predicta ipsa terra que tibi uindo de meo iuro in tuo trado dominio a potestate ab omni integritate ut quicquid facere uolueris libera in Dei nomine abeas potestatem a faciendi omnia quecumque uolueris cum exio et regressio suo a proprio. Quod si ego uinditor aut ullusque homo qui contra anc uindicione ad inrumpendum uenerit non hoc ualeat uindicare sed componat aut ego omponam tibi ipsa terra que uindo cum omnem suam in melioracione et anc uindicio firma permaneat omnique tempore.

Facta uindicione iiii. kalendas aprilis anno ii. regnante Ugo magnus.

Sig + num Borrellu, gracia Dei, comes et marchio, qui anc uindicione fecit et digito suo signum impresit et testes firmare rogauit.

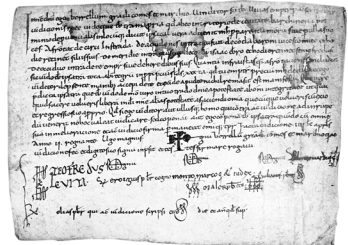
[Chrismon] Teofredus, leuita. Sig + num. Sig + num. Sig + num. S + n. Longouardus, ss. S + n. Erogius, presbiter, cognomento Marco, qui et iudex. S + n. Iulianus, presbiter, ss. S + n. Maier, presbiter, ss.

Lectures recomanades

Per a l'estudi detallat dels documents notarials, podeu llegir els llibres següents:

O. Guyotjeannin (1996). *Manuel de diplomatique*. Turnhout: Brepols.

F. Udina i Martorell (1951). *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*. Barcelona: CSIC.

Document escrit per Elies i atorgat per Borrell. Es tracta d'una acta de venda feta el 29 de març de 989.

[Chrismon] *Elias, presbiter, qui anc uindicione scripsi et ss. die et anno quod supra.*"

2.2. El llatí literari: la poesia

2.2.1. Característiques generals

En la poesia llatina medieval hom pot distingir una poesia mètrica d'una poesia rítmica no tan sols per la tècnica formal, sinó també per diverses característiques intrínseques.

Poesia mètrica

La poesia mètrica de l'edat mitjana roman fidel a les tradicions de la poesia clàssica no tan sols per la forma quantitativa (successió de síl·labes breus i llargues), sinó també per la llengua i l'estil.

Ovidi, Juvenal i Marcial

El poeta llatí Publi Ovidi Nasó (43 aC-17 dC) començà la seva carrera literària amb les obres lleugeres *Amors* (els del poeta), *Heroides* (lletres d'enamorades) i *Ars amatoria* (manual de seducció). *Les Metamorfosis* (obra mestra de la narrativa universal) i els *Fasts* (calendari nacional de les festes romanes) són obres de la seva maduresa. Desterrat a Tomis (actual Constança, Romania) escriví les *Tristes* (queixes) i les epístoles *Pòntiques* (del Pont o mar Negra).

Juvenal (c. 65-c. 128), poeta llatí amic de Marcial, és autor de 16 *Sàtires*, on denuncia els vicis de l'època.

L'obra de l'escriptor llatí Marc Valeri Marcial (38/41-c.104 dC), originari de la Tarraconense però resident a Roma des de jove, consta de 15 llibres d'*Epigrammata*, bé que no totes les peces siguin pròpiament epigrames; hi domina sovint el to líric, el bucòlic o l'elegíac, i un sentiment molt viu de la grandesa romana i del fet hispànic.

Aquesta poesia es nodreix, d'una banda, de la tradició paleocristiana i, de l'altra, de l'ensenyament de les escoles medievals, que mantenen un contacte permanent amb la poesia clàssica. Es tracta d'una producció més o menys culta, inspirada en els poetes antics, en Ovidi, Juvenal i Marcial.

Les primeres manifestacions poètiques de l'Occident cristià eren d'inspiració bíblica i naixien de l'entusiasme religiós que manifestaven les comunitats cristianes més antigues.

Hom va donar a aquesta poesia cristiana el nom d'**himnes**. Més tard, l'himne cristià s'adapta més o menys a la tradició poètica de Roma, i aleshores sorgeixen diferents apreciacions de l'himne: per a sant Ambròs és un cant que s'adreça a Déu (d'una manera o d'una altra), mentre que per a sant Agustí és un cant que glorifica i lloa Déu.

Al començament es tractava d'himnes en prosa, de la mateixa manera que la seqüència en els seus inicis també era un text en prosa. Més tard, però, l'himne s'adaptà a la tradició romana i adoptà una forma mètrica.

Sant Ambròs ha de ser considerat com el veritable iniciador de la poesia d'himne, mètrica, innovació que va obtenir de seguida un gran èxit. L'himne de tipus ambrosià esdevingué en els segles posteriors la forma poètica per excel·lència i la que contribuï al naixement de la poesia moderna en les llengües nacionals.

Amb un gust literari molt fi, sant Ambròs intenta trobar un equilibri entre els elements essencials de la poesia cristiana i certs elements tradicionals de l'herència literària de Roma, car és conscient del fet que una poesia totalment apartada de la tradició literària profana està abocada al fracàs. És per això que sant Ambròs beu del vocabulari tradicional de la poesia llatina, sense excloure'n del tot els elements particulars de la llengua dels cristians. És per això també que escull el metre iàmbic acatalèctic, metre popular des del temps de l'emperador Adrià.

En els himnes que es poden atribuir amb gran probabilitat o amb certesa a sant Ambròs, no es negligeix la fórmula mètrica, però molt sovint s'observa que l'*ictus* i l'accent del mot coincideixen. D'aquesta manera s'estableix una solució de compromís entre la força de la tradició de la poesia mètrica i les exigències dels nous temps, la qual cosa contribuï a l'èxit d'aquesta poesia, destinada a ser cantada pel poble. Així es va preparant l'evolució ulterior: el naixement de la poesia rítmica en la qual l'accent del mot n'esdevé l'element regulador.

Com a resum, es pot dir que la poesia cristiana més antiga continuava una tradició bíblica i que no tenia res a veure amb la tradició poètica de la Roma antiga. És amb sant Hilari i, sobretot, amb sant Ambròs que aquesta poesia d'himne s'acosta a la poesia romana tradicional, i constitueix un gènere nou típicament cristià.

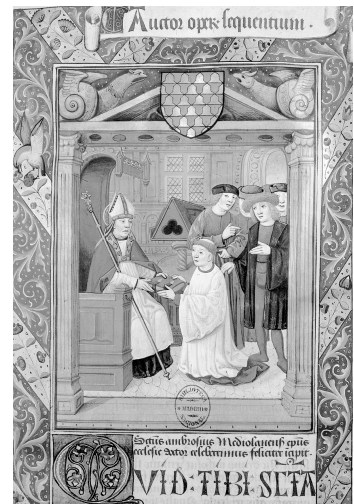
Virgili, Horaci i sant Jeroni

Publi Virgili Maró (70 aC-19 aC) a *Les Bucòliques* cantà els pastors i els camperols; amb *Les Geòrgiques* contribuïa a la restauració social i menava els romans vers l'agricultura i el treball. Celebrà l'origen troià de l'urbs i de la família imperial amb l'*Eneida*.

Del poeta llatí Horaci (65 aC-8 aC) destaquem: *Epodes* (17 poemes de tema divers), *Sàtires* o *Sermones* (18 poemes de gran perfecció formal), *Odes* (*Carmina*, en la qual tracta de

La poesia cristiana segons sant Ambròs i sant Agustí

Sant Ambròs (339-397) va definir la poesia cristiana dient: "*hymnus specialiter Deo dicitur* (*De officiis ministrorum*, I, 45). Sant Agustí (354-430) la va qualificar de manera més precisa i exacta: "*hymnus tria ista habet et cantum et laudem et Dei. Laus ergo Dei in cantico hymnus dicitur*" (*Enarrationes in Psalmos*, CXLVIII, 17).

Manuscrit del s. XV escrit i il·lustrat per Enric Belloto per encàrrec de Guichardo de Pavía. A la imatge es veu sant Ambròs donant les seves obres a un familiar.

la vida i la política, amb referències autobiogràfiques i que conté l'himne coral *Carmen saeculare* i 23 *Epistulae*, a més de l'Art Poètica (*Ad Pisones*), amb finalitats didàctiques.

Sant Jeroni (c. 342-420), pare i doctor de l'Església, escriví sobre temes bíblics i polèmics i traduí la Bíblia al llatí (*Vulgata*).

Des del començament del segle IV neix una poesia adaptada a les tradicions de la poesia profana. Aquesta poesia, el tret més característic de la qual és una subjecció servil a la tradició poètica romana, no es pot pas considerar, en els inicis, com una expressió directa d'experiències religioses; sembla haver nascut de consideracions d'ordre pràctic i fa la impressió que estava destinada a tenir, en la instrucció cristiana, un paper semblant al que la poesia profana tenia en l'ensenyament públic.

D'altra banda, els grans poetes nacionals com Virgili i Horaci ocupaven un lloc excepcional en el sistema pedagògic de l'imperi romà, que havia format tant joves cristians com joves pagans. Sembla que a l'inici del segle IV hom hauria volgut disposar d'un equivalent cristià de la poesia profana, i és així com es comencen a versificar els textos bíblics, que constitueixen un element important d'aquest ensenyament cristià. D'això neix la **poesia èpica cristiana**, que beu de les sagrades escriptures, i que es troba en clara dependència de la tradició èpica romana. Entre els representants de la primera etapa d'aquesta poesia cal destacar Juvenc i sant Jeroni.

Amb Prudenci i amb sant Paulí de Nola comença una nova època per a la poesia cristiana tradicional; aquests dos poetes són els primers a concebre l'ideal d'una poesia d'inspiració clarament cristiana i els veritables predecessors de la poesia mètrica medieval. Però ni l'un ni l'altre no reeixiren en l'intent de crear una llengua poètica de caràcter cristià, sinó que reproduïren els clixés tradicionals i la tècnica dels grans poetes romans.

Es pot dir, doncs, que per mitjà de la poesia d'himne, d'una banda, i la poesia tradicional, de l'altra, s'havien preparat ja els diferents corrents de la poesia medieval.

Alguns exemples d'aquesta poesia d'himne es poden trobar en l'obra d'un autor del segle VI, **Venanci Fortunat**: el *Pange lingua* està escrit en tetràmetres trocaics catalèctics, ritme que va esdevenir més tard l'habitual de les seqüències, però que en aquest cant de processó del Divendres Sant té el moviment d'una marxa; el *Vexilla regis* continua la tradició ambrosiana amb els dímetres iàmbics catalèctics i les estrofes de quatre versos, però per la rima ja prepara els himnes rimats medievals.

Prudenci i sant Paulí de Nola

Prudenci (348-c. 405), poeta cristià conreà la poesia lírica i l'epicodidàctica, motiu pel qual ha estat anomenat el "Virgili i Horaci dels cristians".

Sant Paulí de Nola (355-431) fou nomenat bisbe de Nola el 409. Dels seus contactes amb bisbes, escriptors i persones de la classe social més diversa, es conserven 51 *Epistulae*, i del seu encès amor cristià i de la lírica vibrant, 31 *Carmina*.

Venanci Fortunat (c. 530 - c. 600)

Poeta llatí. Escriví les biografies de sant Martí, santa Radegunda, sant Albí, sant Hilari, etc., recollides en els onze llibres de *Carmina* o *Miscellanea*, que contenen també himnes, elegies, consolacions, epitalamis, etc. Versificador fàcil, és el primer poeta medieval de la Gàl·lia.

Pangue lingua

"Pange, lingua, gloriosi corporis mysterium,
sanguisque pretiosi quem in mundi pretium
fructus uentris generosi rex effudit gentium"

Analecta Hymnica Medii Aevi (vol. 50, 144, pàg. 193). A: Blume; Dreves; Bannister (ed. 1886-1922; repr. vol. 1- 50, 1961).

Vexilla regis

"Vexilla regis prodeunt,
fulget crucis mysterium,
quo carne carnis conditor suspensus
est patibulo."

Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi (IV, 1, pàg. 34).

Amb la *renouatio* carolíngia hi ha un retorn a les normes més o menys artificials manllevades de l'escola.

Alcuí, en la seva *Oratio in nocte*, segueix el sistema dels poetes paleocristians tradicionals i dona a les seves idees cristianes una forma que recorda la poesia profana:

"qui placido in puppi carpebat pectore somnum
exurgens uentis imperat et pelago:
fessa labore graui quamuis hic membra quiescant
ad se concedat cor uigilare meum.
agne Dei, mundi qui crimina cuncta tulisti,
conserua requiem mitis ab hoste meam."

Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Aevi Carolini (I, 350).

El cèlebre *Gloria, laus et honor*, de Teodulf d'Orleans, cant processional per al Diumenge de Rams, roman encara dins la tradició de la poesia mètrica:

"gloria, laus et honor tibi sit, rex Christe, redemptor
cui puerile decus prompsit Hosanna pium.
Israel es tu rex, Davidis et inclyta proles,
nomine qui in domini, rex benedictae, uenis.
coetus in excelsis te laudat caelicus omnis
et mortalis homo et cuncta creata simul."

Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Aevi Carolini (I, 558).

Sembla que remunta al segle X un cèlebre cant anònim, dels pelegrins de Roma:

"O Roma nobilis, orbis et domina
cunctarum urbium excellentissima
roseo martyrum sanguine rubea,
albis et uirginum liliis candida,
te benedicimus, salue per saecula."

El renaixement espiritual i monàstic del segle XII afavoreix la poesia litúrgica i espiritual. Contràriament a la poesia carolíngia, eminentment acadèmica i artificial, la poesia del segle XII es caracteritza pel fet de ser una poesia molt més viva.

Teodulf d'Orleans (c. 760-821)

Eclesiàstic i escriptor. Fou abat de Fleury i d'altres monestirs francesos i a la vegada arquebisbe d'Orleans (798-c. 821). Protegit pels emperadors Carlemany i Lluís I, després fou acusat d'haver participat en el complot del rei Bernat I d'Itàlia contra el darrer, el qual l'exilià a Angers. A la presó compongué el *Gloria, laus et honor*.

La poesia mètrica continua directament la poesia clàssica en la forma i en els esquemes tradicionals. Però mentre que la poesia clàssica, i particularment la lírica, s'expressava en una diversitat de metres molt rica, els versificadors medievals van imitar només els que s'adaptaven a llurs preferències en el camp literari i els que eren més fàcils per a llur tècnica prosòdica i mètrica.

Els **metres emprats més comunament** són l'hexàmetre dactílic, el díptic elegíac, el dímetre i el trímetre iàmbic, i el septenari trocaic; es recorre també al sàfic i a l'adònic, a l'asclepiadeu menor i a l'anomenat *vers terencià* (per Terenci): en la seva forma més habitual està format per la primera part d'un asclepiadeu menor seguida d'un adoni.

Quant a la **tècnica del vers**, en general s'observen les regles de la tradició antiga amb més o menys fidelitat, en proporció al coneixement teòric que se'n tenia i a l'habilitat que s'havia adquirit en l'exercitació escolàstica. S'observa, però, una tendència a allunyar-se dels models clàssics, en el sentit que s'amplien les llicències poètiques ja existents i se'n creen de noves. Si es volen explicar, cal tenir en compte l'ambient i el temps en el qual neix la poesia, les fonts en què s'inspira el poeta, el grau de cultura del versificador, l'ortografia i la pronúncia. Tots aquests factors poden donar fe de certs usos que, altrament, podrien semblar errors o arbitris capriciosos.

Amb molta prudència, car no sempre es disposa de textos crítics segurs, assenyalarem algunes **tendències comunes en els poetes medievals**:

1) Seguint l'exemple dels clàssics, els poetes llatins medievals solen evitar l'**elisió** i el **hiat**, sobretot en la poesia quantitativa, en la qual el hiat estava expressament prohibit pels teòrics medievals. Si s'esdevé el contrari, cal atribuir-ho a la dificultat d'inserir textualment en la poesia una citació bíblica o a la imperícia tècnica.

2) La **tmesi** és molt usada, fins i tot en època carolíngia.

3) La **síncope** es presenta en formes com *diablus*, *didasclus*, *regmen*, *insla*, etc.

4) La **pròtesi**, addició al començament d'un mot d'un element no etimològic, actua en els grups consonàntics *sp*, *sc*, *st*; així, podem trobar *Istephanus*, *Estephanus*, *estella* (davant *sm* a la paraula *esmaragdus*). La pròtesi no és tampoc cap novetat de la poesia i de la prosa medievals: en les inscripcions veiem que cap a la meitat del segle II apareixen com a vocals protètiques en la llengua popular la *i* i després la *e* davant de mots començats per *sc* o *sp*: *iscola*, *espiritum*.

Publi Terenci Àfer (195 aC-159 aC)

Comediògraf llatí. Esclau alliberat de Terenci Lucà, formà part del cercle hel·lenitzant dels Escipions. Va escriure sis comèdies: *Àndria*, *La sogra*, *El botxí de si mateix*, *L'eunuc*, *Formió* i *Els germans*.

5) L'exemple dels clàssics en l'ús de l'assonància i la rima és seguit fidelment per molts poetes medievals. Aquesta fidelitat s'accentua en els períodes en què el classicisme és més influent, com durant el renaixement carolingi i els primers decennis del segle XII.

L'**assonància** es manifesta sobretot en la identitat vocàlica de la síl·laba final, sense que es tingui en compte la naturalesa de les consonants: són assonants paraules com *pariter-rogantes*, *saeculi-induit*, *pectoris-Dei*, etc. Aquesta assonància monosil·làbica es manté durant tota l'edat mitjana, segons el gust i les preferències dels versificadors, tal com va succeir també amb l'assonància bisil·làbica.

Inicialment la **rima** és monosil·làbica, constituïda per les mateixes vocals i consonants finals, com en *dulcem-tristem*, *genitum-Christum*, *sequar-patiar*. En l'època carolíngia es desenvolupa la rima bisil·làbica, que esdevé habitual del segle XI en endavant.

L'ús de la rima

En la poesia quantitativa la rima s'empra sobretot en l'hexàmetre.

Cal tenir sempre en compte la influència de la pronúncia i de les llengües nacionals. Es corresponen en rima les vocals *i* i *y*, els diftongs *ae*, *oe* i la vocal *e* perquè sonen igual; sonen també igual les vocals velars *o*, *u* i les palatals *i*, *e*. La mateixa observació s'ha de tenir en compte per a les consonants o grups de consonants que, tot i que són diferents gràficament, en algunes regions o localitats es podien pronunciar igual. Per això, en poetes llatins francesos poden constituir rima pura *poscit* amb *quo sit*, *rite* amb *sagitte*, etc.

Quant a l'**accent**, per assonància o rimes monosil·làbiques l'accentuació de les paraules respectives és indiferent: així, es corresponen entre si paraules com *aetérne-altíssime*, *suprémis-últimis*; en les rimes polisil·làbiques de la poesia rítmica generalment s'intenta fer rimar les paraules amb l'accentuació, com en el *Pange lingua* ja vist.

També es poden trobar composicions rítmiques amb rimes bisil·làbiques en paraules accentuades diversament, com *rite-trámite*, *áuia-uía*, que s'expliquen pel fet que aquestes poesies rítmiques es devien compondre tenint en compte únicament el nombre de les síl·labes en el vers, i no pas els accents.

Cal esmentar també formes particulars de rima degudes al comportament particular d'alguns grups de paraules respecte de l'accentuació. Hom les sol anomenar **paraules mètriques**, paraules gràficament distintes, però que en la mètrica compten com una paraula sola. El fet es verifica gairebé exclusivament en la poesia rítmica, i en solen ser protagonistes les paraules monosil·làbiques. D'aquestes interessen, sobretot per a la formació de la rima, els **pronoms monosil·làbics**, els quals en la poesia rítmica se solen comportar de maneres diferents:

- Enclíticament respecte de la paraula que els precedeix; per tant, a més de l'accent propi, en reben un segon sobre l'última síl·laba, com en els casos següents: *pèsequí-me*, *visitá-me*.
- El mateix s'esdevé fins i tot quan el pronom monosil·làbic va precedit d'una preposició també monosil·làbica: *ád-te*, *éx-se*, *ób-te*.
- La mateixa accentuació es pot trobar també en el cas de preposició bisil·làbica i pronom monosil·làbic subsegüent, com *intér-nos*, *apúd-me*.

Com a conseqüència del sistema d'accentuació dels pronoms monosil·làbics, hom pot trobar, per exemple en un poeta del segle XII com Gualter de Châtillon, rimes del tipus *mèlior-me-enorme*. Les rimes que es creen quan un pronom monosil·làbic va precedit d'una preposició monosil·làbica expliquen rimes com la de *dé-te* amb *indiscrete* de l'Arxipoeta. El cas de preposició bisil·làbica i pronom monosil·làbic següent explica l'exemple de rima *penés-te* amb *péste* en el mateix Arxipoeta.

Aquests i altres exemples serveixen per a fer-nos adonar que el concepte de rima per als homes medievals era ben diferent del nostre, que fixa la rima en la identitat dels sons finals de les paraules a partir de l'última vocal accentuada.

Els versos rimats adquireixen noms diversos segons les disposicions que pren la rima:

- S'anomenen *uersus alternati* els de rima alterna, i *uersus caudati*, els que rimen entre si.
- Molt conreats foren els *uersus leonini* o amb *rima leonina*: és una doble rima en el mateix vers, a la fi i en el cos de vers; s'aplica, sobretot, en l'hexàmetre quantitatiu, fins al punt que durant tota l'edat mitjana esdevé una de les característiques de l'hexàmetre. També és considerable la difusió del díptic elegíac de rima lleonina. Dins l'hexàmetre la rima sol caure després de la tercera arsi (cesura penthemímera); en el pentàmetre, després de la dièresi, com en l'exemple següent:

"*Corruptum mores homines cum dantur honores:
corde stat inflato pauper honore dato.*"

És obvi que la rima lleonina, com qualsevol rima en qualsevol metre quantitatiu, és independent de la quantitat i de l'*ictus* de les paraules rimades.

6) Després de la rima cal fer esment de l'**al·literació**. La retòrica clàssica ja li concedia una gran importància com a ornament formal, i en fou considerable l'ús en la poesia¹.

⁽¹⁾En la poesia medieval s'arriba a abusar tant de l'al·literació que els teòrics solen advertir els poetes dels excessos comesos.

La difusió i la tècnica varien també segons els autors i segons els països:

- a) En la poesia composta a Itàlia l'al·literació és emprada molt discretament.
- b) En la poesia dels irlandesos l'al·literació és força freqüent i d'ús totalment irregular.
- c) Entre els anglosaxons totes les vocals es poden trobar en al·literació; així, entren en al·literació la *u* vocal i la *u* consonàntica, la consonant *f* amb la consonant *v*, perquè es pronunciaven igual.

Entre els irlandesos i els anglosaxons les paraules que comencen per la consonant *c* poden estar en al·literació tant si aquesta va seguida de les vocals palatals *i* i *e* (*cinis*, *certe*) com si va seguida d'una altra vocal o consonant (*castus*, *curua*, *claritas*, *cresco*), perquè la consonant *c* es pronunciava com *k* en tots els casos.

d) En l'època carolíngia els poetes de França i d'Alemanya fan al·literació amb paraules com *zodiacus* i *circumferre*, *zona* i *caelum* perquè en aquests països i en aquella època *ce* i *ci* es pronunciaven com *tse* i *tsi*.

Poesia rítmica

La **poesia rítmica** neix de la poesia quantitativa llegida segons els accents de la prosa. Els primers gèrmens de la poesia rítmica es poden entreveure en els himnes mètrics ambrosians, en què l'autor fa coincidir l'*ictus* de l'arsi del peu amb l'accent tònic de les paraules. Però el primer exemple segur de poesia rítmica és el *Psalmus contra partem Donati* de sant Agustí.

Tècnicament la poesia rítmica és més fàcil; els autors hi recorren per a sostreure's de les dificultats que presentava la mètrica quantitativa. Això explica que la poesia rítmica es desenvolupi en temps i en ambients d'escassa cultura clàssica i de crisi lingüística, com ara durant els segles VII i VIII. Altres poetes, tot i ser experts en la poesia mètrica, també recorren a la poesia rítmica perquè respon millor al gust popular, al llenguatge parlat.

Els elements fonamentals de la poesia rítmica són les **síl·labes** i l'**accent tònic** de la paraula; es basa, per tant, no pas en la successió de síl·labes quantitativament breus i llargues, sinó simplement en el nombre de les síl·labes i en l'accent, aquell accent que només comptava en la prosa.

Els versos que es corresponen en les estrofes han de tenir el mateix nombre de síl·labes; un nombre anormal de síl·labes es pot explicar per exigències de la música, però no sempre per la llibertat o la ignorància dels versificadors.

També ha de ser igual la cadència rítmica (ascendent o descendent) del final dels versos. El ritme del vers, que precedeix les cadències finals, no és fix: el vers pot començar indiferentment amb síl·laba àtona o accentuada; però hi ha una tendència a evitar una acumulació de tòniques i, en conseqüència, s'alternen les tòniques amb les àtones, de la mateixa manera que s'intenta evitar al final del vers un monosíl·lab de temps fort, com *os* o *pes*.

Inicialment, les formes de la nova poesia són poques i s'observen les combinacions mètriques de la poesia clàssica. Els versos d'ús més freqüent, reagrupats en seqüències monòstiques o combinats segons esquemes diversos, són l'hexàmetre dactílic, el pentàmetre, el tetràmetre trocaic catalèctic, el dímetre iàmbic, el trímetre iàmbic, l'hendecasíl·lab sàfic, l'adoni, l'asclepiadeu menor i el vers terencià. Combinacions obligades són les d'hexàmetre i pentàmetre, que formen conjuntament el díptic elegíac, i de tres hendecasíl·labs sàfics seguits d'un adoni, que constitueixen l'estrofa sàfica.

Els versos més llargs es divideixen en dues parts per mitjà d'una cesura:

- Un dodecasíl·lab (que correspon a un senari iàmbic quantitatiu) es divideix en dos hemistiquis de cinc i set síl·labes o en dos hemistiquis de sis síl·labes cadascun (correspon a l'asclepiadeu menor).
- Un vers d'onze síl·labes es pot dividir en dos hemistiquis de cinc i sis síl·labes (correspon a l'anomenat *vers terencià*).
- Un vers de quinze síl·labes (correspon al septenari trocaic) es divideix en dos hemistiquis de vuit i de set síl·labes.
- Un vers de vuit síl·labes (trímetre iàmbic) es pot dividir en dos hemistiquis iguals de quatre síl·labes.

Inicialment també eren pocs els esquemes estròfics; generalment l'estrofa solia estar formada per tres o quatre versos.

L'esdeveniment més decisiu en la consolidació d'una **poesia rítmica autònoma** és la creació de tres figures específicament medievals: el trop, la seqüència i la *historia rythmica* o ofici rimat.

El **trop** respon a una certa tendència al desenvolupament artístic i artificial de la litúrgia. Consisteix en una mena d'interpolació d'un text litúrgic, *Introit, Kyrie, Gloria*, etc., del qual explica i desenvolupa el sentit.

Es tracta essencialment d'un enriquiment musical i dramàtic de textos litúrgics que semblen massa austers per a l'exuberància espiritual de l'edat mitjana.

Nota

També trobem els versos anomenats *goliardescos*, que són versos rítmics de 13 síl·labes dividits en dos hemistiquis, un de 7 síl·labes esdrúixol i un altre de 6 síl·labes pla.

Cants litúrgics

Kírie: cant inicial de la missa, entre l'introit i el glòria, on es repeteixen, cadascuna dues vegades, les invocacions *Kyrie eleison*, *Christe eleison*, *Kyrie eleison*.

Introit: cant inicial de la missa.

Glòria: càntic de la missa que comença amb els mots *Gloria in excelsis Deo*.

Ofertori: cant que acompanya el ritu amb el qual el celebrant ofereix el pa i el vi que han de ser consagrats.

Sanctus: himne de lloança que clou el prefaci de la missa i que comença amb la triple aclamació *sanctus* o trisagi.

L'exemple més comú és el **trop del Kyrie**: les invocacions *Kyrie eleison* i *Christe eleison* en la música litúrgica es modulen sobre una rica sèrie de vocalistes. Entre els dos mots s'insereix un altre text. A més del text del kírie, en la missa s'adopten trops a l'introit, al glòria, a l'ofertori, al sanctus, al *Benedicamus Domino* i a l'*Ite missa est*; i no tan sols s'insereixen en el text litúrgic, sinó que també poden precedir-lo o afegir-s'hi. Vegem un trop sobre el Kyrie:

"*Kyrie, rex, genitor, ingenite,
uera essentia,
eleison.
Christe, qui perfecta
es sapientia,
eleison.
Kyrie, spiritus, uiuifice,
uitae uis,
eleison.*"

Analecta Hymnica Medii Aevi (vol. 47, 15, pàg. 75). A: Blume; Dreves; Bannister (ed. 1886-1922; repr. vol. 1-50, 1961).

Destaquem també el **trop Resurrexi**, anomenat així a partir de la paraula inicial de l'antífona d'introit de la missa de Pasqua:

1. "Quem quaeritis in sepulchro,
Christicolae?
2. Iesum Nazarenum crucifixum,
o caelicolae.
3. Non est hic:
Surrexit, sicut praedixerat.
Ite, nuntiate
quia surrexit de sepulchro.
Resurrexi."

K. Young (1933).

La **seqüència** es crea de la mateixa manera que el trop, utilitzant les melodies de l'*Alleluia*. Aquesta paraula hebrea, que significa 'lloat sigui el Senyor', forma part del *Graduale*, text inserit entre l'epístola i l'evangeli.

Graduale

Cant de responsori que es feia després de la primera lectura de la missa.

Versus alleluaticus

Text breu extret habitualment del salteri.

En la missa cantada, l'*Alleluia* es cantava en la forma de responsori, és a dir, el primer corista cantava l'*Alleluia* i el repetia el cor, que cloïa amb l'anomenat *jubilus*. El solista continuava després amb el *Versus alleluaticus*: el cor conclouia

repetint l'*Alleluia* i el *jubilus*. Sota la rica vocalització del *jubilus* s'aplicà un text del qual cada síl·laba era cantada sota les diverses notes; aquest text constituí la seqüència.

En aquests casos es tracta simplement d'una "prosa" destinada al cant. Però, posteriorment, l'ús s'estén i dels breus textos prosaics es passa a les estrofes i a la poesia, amb nous esquemes per al vers i la rima. És així com la seqüència i el trop passen del camp de la música al de la literatura i es converteixen en les creacions més originals de l'època medieval.

A la creació i al desenvolupament del trop i de la seqüència contribuïren les esglésies i els monestirs de la cristiandat; el perfeccionament, però, s'atribueix al monestir de Sankt Gallen per l'obra genial del monjo **Notker Bàlbul** (c. 840-912). Durant el segle XII, amb l'activitat d'**Adam de Saint-Victor** (†1192), la seqüència arribà a un grau tan alt de perfeccionament que esdevingué el tipus exemplar de tota la producció posterior.

A partir de les revisions del missal que tendeixen a restituir al ritua la simplicitat primitiva, han romàs cinc seqüències:

- 1) *Victimae paschali*, de la missa de Pasqua, de Wipone (†1048), de la primera meitat del segle XI.
- 2) *Veni, Sancte Spiritus*, per a la festa de la Pentecosta, atribuïda a Stephen Langton, arquebisbe de Canterbury (c. 1150-1228).
- 3) *Stabat Mater dolorosa*, de l'ofici de la Mare de Déu dels Dolors, atribuïda a Iacopone da Todi (1236-1306).
- 4) *Dies irae, dies illa*, de la missa per als difunts, de Tomàs de Celano (1200-1260).
- 5) *Lauda, Sion, Salvatorem* de sant Tomàs d'Aquino (c. 1224-1274) per a la missa del *Corpus Domini*.

Per a la composició de l'***Stabat Mater*** Iacopone da Todi se serví, tal com es pot veure, de l'estrofa trística derivada del septenari trocaic, subdividit en dos hemistiquis. Les combinacions de la rima, totes bisil·làbiques, són diverses; els octonaris rimen entre si, és a dir, 1: *-osa*, 2: *-entem*, 3: *-icta*, 4: *-ebat*, mentre que els septenaris rimen de la forma següent: 1 + 2: *-ius*, 3 + 4: *-iti*.

L'*Stabat Mater* i el *Dies irae*

L'*Stabat Mater* és, juntament amb la composició del *Dies irae, dies illa*, un dels poemes cristians més coneguts de l'edat mitjana.

Stabat mater

1. *"Stabat mater dolorosa
Iuxta crucem lacrimosa,
Dum pendebat filius.*
2. *Cuius animam gementem,
Contristantem et dolentem
Pertransiuit gladius.*
3. *O quam tristis et afflicta
Fuit illa benedicta
Mater unigeniti,*
4. *Quae maerebat et dolebat
Et tremebat, dum uidebat
Nati poenas incliti."*

Per al **Dies irae**, Tomàs de Celano se serveix d'estrofes trístiques d'octonaris plans amb rima bisil·làbica, tal com es pot comprovar:

Dies irae

*"Dies irae, dies illa,
Soluēt saeculum in fauilla
Teste Dauid cum Sibylla.
Quantus tremor est futurus,
Quando iudex est uenturus,
Cuncta stricte discussurus!"*

L'**ofici rimat**, en la seva forma desenvolupada, és una creació del segle XIII que sembla que es remunta a la iniciativa del franciscà Julià de Spira (entre 1228 i 1249), però ja hi ha precursors des del segle X. Es tracta de veritables *tours de force* poètics, que, per la complicació de la versificació i el joc artificial de la rima, anuncien la decadència de la poesia medieval.

De la poesia típicament religiosa dels himnes i de les seqüències deriva una poesia rítmica profana, que parodia la forma, el contingut i fins i tot la inspiració de la poesia religiosa. En la poesia anomenada **poesia goliardesca** trobem la contrapartida profana i sovint satírica de la poesia religiosa de l'època.

Els poetes que crearen la poesia goliardesca, una poesia profana multiforme, són els *clerici*, en el sentit medieval del terme, és a dir, els membres de la *respublica clericorum*; es tracta d'una poesia culta, que sorgí durant els segles XII i XIII en els centres universitaris d'arreu d'Europa, especialment de França i d'Alemanya.

La col·lecció més antiga d'aquests poemes és la dels *Carmina Cantabrigensia*, que es remunta al segle XI, però només una petita part d'aquests poemes pertanyen a la poesia goliardesca. Hi ha també la col·lecció Arundel, del Museu Britànic, la col·lecció de Saint-Omer, etc. Però la col·lecció més cèlebre és la dels *Carmina Burana*, que prové de l'abadia benedictina de Beuron, a Baviera, i que ens ha estat transmesa pel manuscrit 4660 de la Biblioteca de Munic. Una

Audició recomanada

Stabat Mater de Pergolesi o de Rosini.

bona part de les peces incloses en aquesta col·lecció es troben també en altres col·leccions, la qual cosa demostra que es tracta d'un repertori internacional ben conegut.

2.2.2. Poesia religiosa

Les formes principals de la **poesia rítmica religiosa** són, com ja s'ha dit, les següents:

- 1) L'**himne**: composició poètica, normalment cantada, per a invocar i lloar la divinitat en els actes culturals.
- 2) El **trop**: cadascun dels textos curts que hom afegia o intercalava en els cants de la missa i en algunes lectures de les festivitats més importants.
- 3) La **seqüència**: nom amb què és coneguda la prosa a partir dels manuscrits litúrgics germànics.

2.2.3. Poesia profana. Poesia amorosa

Es tracta d'una poesia culta, que sorgeix durant els segles XII i XIII en els centres universitaris d'arreu d'Europa, especialment de França i d'Alemanya. La col·lecció més antiga d'aquests poemes és, com ja hem indicat, la dels *Carmina Cantabrigensia*, però la col·lecció més cèlebre és la dels *Carmina Burana*, musicats per C. Orff (1895-1982).

Com a exemple de poesia amorosa, cal destacar els *amatoria carmina* de Ripoll, inclosos en el manuscrit 74 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Es tracta d'unes vint peces, copiades en els f. 97v., 98r. i 102r., editades per J.L. Moralejo.

Un d'aquests poemes, *Vbi primum uidi amicam*, mostra concomitàncies literals amb el poema 117 de la col·lecció *Carmina Burana*. Al marge d'aquest exemple, sembla que es pot afirmar que l'Anònim Enamorat de Ripoll escriu en connexió estreta amb els grans corrents de la lírica goliardesca del segle XII.

Deixant enrere els models antics, tardans i carolingis, en aquests *Carmina Ripullensia* es veuen empremtes molt versemblants de composicions sorgides al nord d'Itàlia i a França durant el segle XI, com els *Versus Eporedienses*, el *Mannerius* o el *Foebus abierat*. També se sol donar com a suficientment acreditada la influència de l'escola poètica de Sant Marçal de Llemotges, molt activa durant els segles XI i XII. Les grans figures individuals de la poesia profana llatina que produeix la França de la segona meitat del segle XI i els primers anys del XII semblen haver estat els models d'aquest cançoner, més o menys directament. Ja en ple segle XII trobem la figura d'Hilari, el poeta deixeble de Pere Abelard,

Lectura recomanada

F. Bertini. "Il secolo XI" i P. Dronke, "Il secolo XII". A: C. Leonardi (ed.). *Letteratura latina medievale (secoli VI-XV). Un manuale* (pàg. 175-302).

Poetes francesos

Hildebert, Baudri de Bourgueil, Godefroid de Reims, entre altres, són les grans figures de la poesia profana llatina de França entre els segles XI i XII.

l'obra del qual presenta també molts punts de contacte amb el cançoner. També s'adverteix algun parentiu amb algunes peces litúrgiques, com els *Carmina Burana* o el *Nouus Auianus Astensis*.

2.2.4. Poesia popular: els cants goliardescos

L'època daurada de la poesia goliardesca coincideix amb la primera manifestació literària de les llengües romàniques, però el llatí continua essent durant aquests segles (segles XII i XIII) la llengua de la majoria dels poetes d'arreu d'Europa.

Entre els diversos conreadors de poesia goliardesca trobem Hug d'Orleans (1100/1181/85), Gualter de Châtillon (c. 1135-1200), etc. Eren homes de lletres que vivien de la bondat de prínceps i de bisbes. En realitat no són poetes rodavons, tot i que canvien sovint de lloc de residència a la recerca del favor i de la protecció dels poderosos.

Cum in orbem uniuersum

1. "Cum «in orbem uniuersum»,
decantatur, «Ite»,
sacerdotes ambulans,
currunt cenobite,
et ab euangelio
iam surgunt leuite,
sectam nostram subeunt,
que salus est uite.
2. In secta nostra scriptum est:
«Omnia probate,
uitam nostram optime
uos considerate;
contra prauos clericos
uos perseuerate,
qui non large tribuunt
uobis in caritate»."

Carmina Burana 91.

El seu nombre creixent, la comunitat d'idees i la semblança en la manera de viure donà origen i cos al mite de l'Ordre de Golias o Goliards. Tot i que Girald de Cambrais, cap al 1220, ens parla d'un "*parasitus quidam Golias nomine, nostris diebus gulositate pariter et leccacitate famosissimus*", el cert és que aquest Golias no va existir mai.

Golias, de Goliat

Ultra la denominació de goliards, hom aplicà a aquest col·lectiu d'eclesiàstics i estudiants altres qualificatius com *gyrouagi*, *trutami*, etc. És cap al 1200 que es popularitza el terme *goliardus*, de *Golias*. Aquest *Golias* no és altre que Goliat; aquest nom del gegant filisteu enemic de David s'emprava ja, des del segle IV, des de sant Agustí, amb el sentit de 'diable', 'mala persona', 'enemic de Déu'.

Web complementària

A part dels *corpora* suara ressenyats convé destacar diverses figures literàries que emergeixen en la poesia del segle XII (Pere Abelard, Hildebert de Lavardin i Alain de Lille). Vegeu més informació sobre cadascun d'aquests autors al web.

El cos de la poesia goliardesca és molt variat. En els seus repertoris trobem himnes de croada, versos genuïnament religiosos i algunes reelaboracions de temes clàssics. Però la nota predominant la constitueix l'actitud irreverent i ofensiva cap a l'estructura social i eclesiàstica en tots els aspectes. Certament, hi ha dades abundants que permeten confirmar l'existència de clergues i estudiants rodamons que vivien al marge de qualsevol disciplina, burlant les lleis eclesiàstiques i civils, i contra els quals els bisbes i els concilis promulgaren decrets sense resultats aparents.

Concilis contra els goliards

El 1227 el concili provincial de Trèveris havia encarregat als eclesiàstics de vetllar pels "*uagos scholares aut goliardos*"; els concilis de Rouen i de Château Gonthier, el 1231, ordenaven privar de la tonsura els "*clerici ribaudi, maxime qui dicuntur de familia Goliae, qui Goliardi nuncupantur*"; el concili de Salzburg, el 1291, traça una pintura gens menyspreable d'aquesta "*secta uagorum scholarium, scurriles, maledicos, blasphemos, adulationibus importune uacantes, qui se clericos in uituperium clericalis ordinis profitentur*". I continua dient: "*publice nudī incedunt, in furnis iacent, tabernas, ludos et meretrices frequentant, peccatis suis uictum sibi emunt, inueterati sectam suam non diserunt*".

Les seves sàtires s'adrecen sovint als religiosos, als quals critiquen la falta de caritat i l'afeció desmesurada pels plaers de la gola i de la carn. Els laics tampoc no escapen de les seves invectives, tant per la seva ignorància com per la seva manca de generositat a l'hora de socórrer les necessitats dels rodamons.

Entre els temes més freqüents de les composicions profanes destaquen els plaers de la carn i el vici de la gola i, íntimament relacionats amb aquests, els temes de la taverna i del camí. El tema de l'amor gairebé sempre apareix unit al de la primavera, molt més real que les rigors de l'hivern. És en aquest escenari que el poeta lamenta l'absència de l'*amica* o en lloa la trobada.

Vegem uns quants exemples de composicions goliàrdiques:

1) Amor i primavera

Dum diane vitrea

6. "*Fronde sub arboris amena,
dum querens canit philomena,
suaue est quiescere,
suauius ludere
in gramine
cum uirgine
speciosa.
Si uariarum
odor herbarum
spirauerit,
si dederit
thorum rosa,
dulciter soporis
alimonia
post defessa Veneris
commercia
lassis captatur,
dum installatur.*"

Carmina Burana 43.

Consultes recomanades

Vegeu també les obres de consulta següents:

M. A. Marcos-Casquero; J. Oroz Reta (1995-1997). *Lírica latina medieval* (2 vol.: vol. I, *Poesía profana*; vol. II, *Poesía religiosa*). Madrid: BAC.

E. Moreno Cartelle (2001) *Carmina Burana. Los poemas de amor*. Madrid: Akal.

Lectures recomanades

Per a ampliar els estudis sobre la poesia goliardesca, llegiu les obres següents:

A. Arias y Arias (1970). *La poesía de los goliardos*. Madrid: Gredos.

Carmina Riuipullensia (1986; text, trad., introd. i notes de J.L. Moralejo). Barcelona: Bosch.

M.A. Marcos Casquero (1997). "El mundo de los goliardos y clérigos vagabundos". *Estudios Humanísticos. Filología* (vol. 19, *Cançoner de Ripoll*). Introducció de Pere J. Quetglas. Traducció de J. Raventós (2009). Barcelona: Adesiara.pàgs. 67-89).

Poesia del segle XII

A part dels *corpora suara* ressenyats convé destacar diverses figures literàries que emergeixen en la poesia del segle XII (Pere Abelard, Hildebert de Lavardin i Alain de Lille).

Pere Abelard (1079-1142). Coneixem la seva vida, en part, gràcies a l'autobiografia titulada *Historia calamitatum*. Sabem que als vint anys es va traslladar des de la Bretanya natal fins a París, on va estudiar dialèctica i retòrica amb Guillem de Champeaux i teologia amb Anselm de Laon. Exerceix la docència en diverses escoles (Melun, Corbeil, Sainte-Geneviève, a prop de París) i inicia una relació amorosa intensíssima amb una alumna, Heloïsa, neboda de Fulbert, canonge de la catedral de París. La relació es manté en secret durant uns anys fins que Heloïsa queda prenyada; Abelard se l'endú cap a la Bretanya, a casa de la seva germana i decideix casar-s'hi. Fulbert difon la notícia i Abelard, molest, decideix enviar-la al monestir d'Argenteuil. Fulbert, que se sentí enganyat, decideix subornar uns criats perquè castrin Abelard, el qual, humiliat, s'amaga durant un temps a Saint-Denis com a monjo, i mana Heloïsa que es faci monja a Argenteuil. Malgrat que mai més no es tornaren a veure van mantenir correspondència fins a la mort d'Abelard. Les cartes han estat recollides en el llibre *Cartes d'Abelard i Heloïsa*.

Però la producció d'Abelard abraça altres camps: el de la lògica i teoria del coneixement, la teologia, l'ètica i l'apologètica. Així, són coneguts, en el camp de la lògica, els comentaris a la *logica uetus* aristotèlica, a Porfiri i a Boeci. La seva *Dialèctica* és un tractat complet de lògica compilat per als fills del seu germà Dagobert. En el camp de la teologia destaquem *De unitate et trinitate diuina*, *Theologia christiana* i *Sic et non*, textos contradictoris sobre cent cinquanta-vuit qüestions; es tracta de discussions sobre afirmacions i negacions de la mateixa cosa, un mètode dialèctic, anticipació de la *quaestio* escolàstica. I en el camp de l'ètica: *Scito te ipsum*.

Hildebert de Lavardin (1056-1123) és considerat com el primer escriptor medieval que dominà el llatí com a llengua viva. A més dels seus poemes, va aconseguir ressò tant per l'estil elegant de les seves cartes com per les seves predicacions en francès i en llatí.

Entre les seves obres destaquem: el *De querimonia atque conflictu carnis et animae*, un diàleg ple de reminiscències bíbliques i agustinianes, en forma mixta de prosa i vers, a imitació de Boeci; els *De ordine mundi* i *De ornatu mundi*, dos poemets d'inspiració bíblica, amb descripcions de la bellesa de l'univers i del paradís terrestre.

La moral clàssica i la cristiana es fonen en el *De quatuor uirtutibus uitae honestae*, on trobem il·lustrades les virtuts cardinals. També escriu obres hagiogràfiques com: *De exilio suo*, soliloquis espirituals, i *Lamentatio peccatricis animae*. Potser també se li pot atribuir el famós *Pergama flere uolo*.

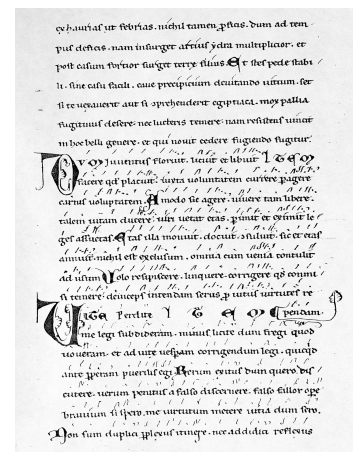
Alain de Lille (1118-1203). En destaquem el *De planctu naturae*, un tractat en prosa, que conté parts poètiques segons el model de Boeci, on apareix representada la natura que recrimina a l'home les seves transgressions a la llei divina. Més coneguda encara és la seva obra *Anticlaudianus*, un tractat sobre la moral presentat sota forma al·legòrica, que recorda el llibre de Claudià contra Rufi.

2) Taverna i camí

In taberna quando sumus

1. "In taberna quando sumus,
non curamus quid sit humus,
sed ad ludum properamus,
cui semper insudamus;
quid agatur in taberna,
ubi nummus est pincerna,
hoc est opus ut queratur sic quid loquar, audiatur.
2. Quidam ludunt, quidam bibunt,
quidam indiscrete uiuunt;
sed in ludo qui morantur,
ex his quidam denudantur,
quidam ibi uestiuntur,
quidam saccis induuntur.
Ibi nullus timet mortem,
sed pro Bacho mittunt sortem."

Carmina Burana 83.

El poema *Dum iuuentus floruit*, un dels que integren els *Carmina Burana* del manuscrit 4660 de la Bayerische Staatsbibliothek.

3) Sàtires i moralitats

Dum iuuentus floruit

1."Dum iuuentus floruit,
licuit et libuit
facere quod placuit,
iuxta uoluntatem
currere, peragere
carnis uoluptatem... "

Carmina Burana 54.

Manus ferens munera

1."Manus ferens munera
pium facit impium;
nummus iungit federa,
nummus dat consilium;
nummus lenit aspera,
nummus sedat prelium.
Nummus in prelatiis
est pro iure satis;
nummo locum datis
uos, qui iudicatis."

Carmina Burana 52.

Audició recomanada

Carmina Burana, musicats per
C. Orff.

2.3. El llatí literari: la prosa

2.3.1. Característiques generals

La prosa llatina medieval continua l'esforç d'imitació dels autors clàssics i l'aplicació de les normes de la retòrica apreses a l'escola. Un dels elements retòrics més notables de la prosa llatina és l'ús del *cursus leoninus*, anomenat simplement *cursus*.

El *cursus* és un element estilístic d'una gran importància en la prosa medieval, identificat amb la clàusula final de cadascuna de les frases. El *cursus* com a clàusula consisteix en la *pedum cadentia*, que clou harmoniosament la frase o el període i resulta de la unió de dues paraules, cadascuna amb un accent propi.

Les clàusules del *cursus*, basades en el nombre de les síl·labes o en la posició dels accents, tenen caràcter rítmic, no pas mètric, però deriven de les clàusules mètriques del llatí clàssic en la forma que prenen aquestes arran de la desaparició del sentit de la quantitat, quan l'accent expiratori substitueix l'originari accent musical.

El *cursus* caracteritza dos estils de prosa:

1) El **romà**, anomenat així pel seu ús oficial en la cúria pontifícia o romana, on fou introduït al final del segle XI.

2) L'hilarià. atribuït a Hilari de Poitiers.

Hom pot distingir quatre tipus de *cursus*:

1) ***Cursus planus***. Deriva de la clàusula mètrica constituïda per crètic + troqueu (-U---: *ésse narrátur, uíncla perfrégit, coróna donátur*, etc.), interpretada en el sistema accentual, com un trisíl·lab pla precedit d'un bisíl·lab pla.

2) ***Cursus tardus***, anomenat també *ecclesiasticus* o *durus*. Deriva de la clàusula mètrica constituïda per un doble crètic (-U- -U~: *interésse didícerant; uínclaperfrégerat, laudábis matérteram*, etc.), interpretada com a quadrisíl·lab esdrúixol precedit de bisíl·lab o (polisíl·lab) pla.

3) ***Cursus uelox***. Deriva de la clàusula mètrica constituïda per un crètic seguit d'un doble troqueu (-U--U~: *fécerat interémit, uínculum fregerámus, uérbera perferébat*, etc.), interpretada com a quadrisíl·lab pla precedit de trisíl·lab (o polisíl·lab) esdrúixol.

4) ***Cursus trispondaicus***. Deriva d'una variant de la clàusula mètrica cretico-trocaica amb la substitució del peó I pel crètic (-UUU~: *síbi copulátur; ésse uideátur*), interpretada com a quadrisíl·lab pla precedit de bisíl·lab (o polisíl·lab) pla.

Mentre que el *cursus* rítmic té un origen docte i clàssic, per tal com deriva de les *clausulae* mètriques, la prosa rimada, la forma més característica de la prosa llatina medieval, té, en canvi, un origen cristià i un caràcter popular.

La **prosa rimada**, la musicalitat de la qual es basava en l'homofonia de les paraules finals, tenia com a objectiu fixar l'atenció en els mots finals de la frase. En el procés de formació d'aquesta prosa és obvi que cal comptar amb l'homeotelèton, figura pròpia de la retòrica tradicional, però l'element determinant per a la seva consolidació és que és afí amb el gust popular.

La prosa rimada caracteritza l'**estil isidorià**, anomenat així per **Isidor de Sevilla**, que l'havia usat molt. En l'estil isidorià, que en l'origen fou anomenat genèricament *stilus rhetoricus*, les rimes no són obligades, com en la poesia, però se succeeixen i s'alternen de forma variada rimes monosíl·làbiques, rimes bisíl·làbiques i, de vegades, fins i tot simples assonàncies.

Com a exemple es pot citar un fragment dels seus *Soliloquia* (II, 80):

Sant Hilari de Poitiers (c. 315 - c. 367)

Eclesiàstic francès, pare i doctor de l'Església. Autor dels primers himnes litúrgics i que s'inspirava per als seus tractats en la teologia oriental.

"*Virtus enim indiscreta pro uitio deputatur, uirtus sine discretionem uitii obtinet locum; multa sunt consuetudine uitata, multa prauo usu praesumpta, multa contra pudicos mores illicite usurpata; adime consuetudinem, serua legem; usus auctoritati cedit, prauum usum lex et ratio uincat.*"

A la segona meitat del segle X, la poetessa **Roswitha de Gandersheim** se'n serví en les seves comèdies, d'inspiració terenciana, destinades només a la lectura.

La prosa rimada va estar en ús durant tota l'edat mitjana, però va ser en els darrers segles que la seva acceptació va esdevenir general no tan sols per part dels escriptors, sinó també per part dels filòsofs, els predicadors, els teòlegs, els hagiògrafs, etc.

Exposem a continuació un exemple de prosa rimada:

"*Quoniam de impiissima heresi Folleprandelli uolumus et debemus aliquid dicere / oportet a superioribus paulisper incipere. / Constantinus igitur imperator, diuina reuelatione / sanctique Siluestri digna predicatione / conuersus ad culturam christianae religionis, / roborauit catholicam fidem multiphariam multisque modis.*"

Benzon. *Ad Heinricum IV, Monumenta Germaniae Historica. Script* (XI, pàg. 670).

2.3.2. Historiografia: cròniques

En el camp de la historiografia, entesa només com a relat de fets succeïts, sense cap preocupació per la veracitat de les fonts ni per la concatenació de les relacions de causa i efecte, sinó com a gènere literari que fa de l'historiador un *rerum ornator*, un *exornator*, cal destacar les obres següents:

- 1) L'obra de Gregori de Tours (538-590), el cèlebre autor de la *Historia Francorum* en deu llibres.
- 2) L'obra de Beda el Venerable (c. 672-735), la *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, en la qual concep la nació anglesa com una entitat unitària, malgrat les diferències de raça i de llengua i la divisió política en diversos regnes.
- 3) L'obra d'Isidor de Sevilla (c. 560-636), la *Historia Gothorum*, la *Historia Vandalorum* i la *Historia Suevorum*, precedida de la *Laus Spaniae*.
- 4) L'obra de Julián de Toledo (segona meitat del segle VII), la *Historia Wambae regis*.
- 5) L'obra de Pau Diaca (c. 720 - c. 792), la *Historia Langobardorum*.
- 6) L'obra d'Eginard de Fulda (c. 770-840), la *Vita Karoli*, inspirada en la biografia suetoniana d'August.

De gestis Caroli Magni

Fou escrita per un Monachus Sangallensis desconegut, però és molt probable que l'autor pugui identificar-se amb Notker Bàlbul (c. 840-912).

7) El *De gestis Caroli Magni*, escrit entre el 884 i el 887, basat no tan sols en l'exposició de les gestes del protagonista, sinó també en el record de les paraules més significatives, en tota una sèrie d'anècdotes pintoresques, destinades a esdevenir matèria d'inspiració per als poetes nacionals francesos, cantors de les empreses de Carlemany i dels membres del seu entorn palatí.

8) La *Crònica mossàrab del 754*, de redactor anònim, el qual fa un esforç cronogràfic enorme per a situar els fets hispànics en les diverses cronologies contemporàniament vigents: les eres cristiana i hispànica, la de la creació del món, la cronologia àrab i les dels diversos emperadors bizantins, reis visigots i cabdills musulmans.

9) Les dues versions o dos textos de la *Crònica d'Alfons III* (c. 880).

Durant el període escolàstic (segles XI-XII) hom continua en la línia de la composició de **cròniques**, en les quals hi ha exposats simplement fets particulars succeïts en períodes de temps força breus, en l'àmbit restringit d'un estat, una ciutat o una comunitat monàstica. En destaquem, per exemple, les obres següents:

1) L'obra de Guillem de Tir (c. 1130 - c. 1184), la *Historia rerum in partibus trasmarinis gestarum*, la més extensa i important del regne llatí de Jerusalem.

2) La *Historia Silense* (principi del segle XII), important com a font històrica per als successos del segle XI.

3) El *Registrum* o *Historia Compostellana* de l'arquebisbe D. Gelmírez (1139), una brillant radiografia del primer terç del segle XII.

4) La *Crònica d'Alfons VII* (segle XII), contemporània dels fets que narra i escrita per algú que coneixia l'heroi de la història, Alfons VII de Lleó i Castella (1126-1157).

5) La *Crònica Najerense* (c. 1160).

6) La crònica coneguda amb el nom de *Gesta Comitum Barcinonensium* (1162-1184), de gran interès no tan sols històric, sinó també literari, lingüístic i polític. La part dels *Gesta* considerada com a nucli inicial sembla l'obra d'un sol redactor, que devia escriure en temps de Ramon Berenguer IV.

Consulta recomanada

Vegeu *Gesta comitum Barcinonensium*. Textos en llatí i català editats i anotats per L. Barrau Dihigo i J. Massó i Torrens. Prefaci per Thomas N. Bisson. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007 (1a. ed.: Barcelona, Fundació Concepció Rabell i Cibils, 1925).

Gesta Comitum Barcinonensium

El comte Guifré

"1. Antiquorum nobis relatione compertum est quod miles quidam fuerit nomine Guifredus de uilla que uocatur Arrianum, que et sita est in territorio Confluente iuxta amnem Thetim, haut procul a monasterio Sancti Michaelis Coxanensis. Hic igitur miles, diuitiis, armis et consilio opinatissimus, comitatum Barchinonensem a rege Francorum sua adeptus est probitate. Quodam autem tempore, cum ad uisendos legatos regis cum filio suo nomine Guifredo, qui cognominatus est Pilosus, Narbonam occurrisset, in seditione militari per barbam a quodam Franco tractus, educto gladio eum qui hoc fecerat interemit. 2. Ob hoc igitur ilico comprehensus, cum ad regem in Franciam duceretur, commota iterum in uia seditione, uolens se de sua captione ulcisci, ab his qui eum deducebant haut procul a Podio Sancte Marie interfectus esse narratur. 3. Predictus autem filius eius Guifredus, qui cum eo ducebatur, regi Francorum oblatum est, et quid de patre eius in uia accidisset eidem relatum est. Contristatus itaque rex factum uituperauit, et quia hoc ita factum fuerat, honorem Guifredi regi Francorum in perditionem posse in posterum uenire nuntiauit..."

2.3.3. Literatura didàctica i científica: les enciclopèdies

Els trets fonamentals del sistema medieval d'ensenyament es remunten a l'antiguitat grega amb l'ensenyament basat en les *artes liberales* com a preparació propedèutica de la filosofia. Aquest programa inclou el conjunt de les set arts liberals, que l'edat mitjana reestructura en les tres arts literàries, el *triuium* dels carolingis (gramàtica, retòrica i dialèctica) i les quatre disciplines matemàtiques del *quadriuum* (geometria, aritmètica, astronomia i teoria musical).

L'interès per la presentació de la totalitat del saber i la idea que tota la naturalesa serveix per a dur l'home cap al seu creador, com a reflex que és de Déu, fan sorgir les **enciclopèdies medievals**, que reuneixen tot el saber de l'època. Par-teixen de la recopilació efectuada per sant Isidor, especialment en els llibres de les *Etymologiae* i, acumulant les opinions de totes les autoritats de qualsevol matèria tractada, es presenten tots els coneixements, generalment disposats en ordre alfabètic.

Joan de Salisbury (1120-1180)

Figura clau de l'escola de Chartres, on es formà (i també a París, amb Abelard), és autor del *Policriticus* (1159), sistema d'economia política i eclesialística i d'ètica basat en el cristianisme i en la saviesa dels antics, on traça un quadre de la vida ideal de la veritable vivència cristiana, sota el govern de l'Església. Primera gran teoria de l'estat, sabem que influí en T. d'Aquino i V. de Beauvais. També va escriure el *Metalogicon* en 4 llibres, on presenta la ciència veritable i la falsa i menysprea la lògica i l'escolasticisme fals i sofista, als quals contraposa les idees sòlides de Plató i sobretot d'Aristòtil, l'*Organon* del qual fou el primer de conèixer i utilitzar a l'Europa occidental.

Les *Etymologiae* representen un moment fonamental dins la producció isidoriana. L'obra es planteja com una vasta enciclopèdia de tots els sabers antics destinada a facilitar una visió científica integral, a partir dels coneixements lingüístics del món clàssic i un repertori de notícies que permeten comprendre millor els textos antics.

És molt probable que Isidor es dediqués a la composició de la seva enciclopèdia pels volts de l'any 615, a instàncies del seu amic Brauli de Saragossa, futur bisbe d'aquesta ciutat. No se sap quins projectes concrets tenia quant a objectius i mètode en el moment de treballar l'obra, però queda clar que aquesta obra se circumscriu en unes coordenades molt determinades a les quals se subjecta Isidor:

1) La seva preocupació pastoral, que l'empenyia a buscar formes i mitjans d'ajudar els seus contemporanis, sobretot en el pla de la formació, eclesiàstica o general.

2) La convicció que, amb la llengua, es manifesta el món, bé per a comprendre'l fent ús de les paraules que utilitzem nosaltres i altres homes relacionats amb nosaltres culturalment, bé perquè només amb un domini correcte i precís del vocabulari (principalment, però no exclusivament) es fa arribar a la resta d'homes el missatge de la salvació o es comprenen les seves misèries, les preocupacions i les dificultats.

Com que es tracta d'una obra destinada a servir de referència a un públic extens, la qual cosa suposa diferents graus de cultura i de comprensió, adquireix una gran importància la presentació del text final. Cal recordar, sobretot, que Isidor desitja oferir els seus materials amb una peculiar visió etimològica, que no exclou un altre tipus de dades o explicacions, però que exigeix no perdre de vista aquest objectiu que determina en última instància les formes de manifestació literal. Diguem que el criteri d'ordenació de la matèria no depèn sempre d'una estructuració racional i lògica, sinó preferentment de l'interès escolar i didàctic.

Crida l'atenció el desig, un xic pueril, d'oferir classificacions potser d'interès pedagògic, però de valor científic molt discutible; també hi ha un desig de no oblidar conceptes o termes estranys dels quals no sempre es pot oferir una explicació etimològica adequada. Contràriament s'hi troben a faltar visions generals dels diferents camps del coneixement, explicacions coherents sobre l'extensió i els límits del propi treball, o informacions sobre els diferents graus i la diferent seguretat amb què es coneixen alguns termes i les seves interpretacions.

Hildegarda de Bingen (1098-1179)

La *Sibil·la del Rin*, és autora, entre d'altres, de les obres religioses *Sciuias* (teologia dogmàtica), *Liber uitae meritorum* (teologia moral) i *Liber diuinorum operum* (cosmologia, antropologia i teodicea); i en el camp científic *Liber simplicis medicinae* o *Physica* (propietats curatives de plantes i animals) i *Liber compositae medicinae* o *Causae et curae* (origen i tractament de les malalties). La seva *Lingua ignota* és la primera llengua artificial de la història i per això és patrona dels esperantistes. També va compondre 78 obres musicals agrupades en *Symphonia armonie celestium reuelationum* i l'acte sacramental *Ordo uirtutum*.

Consulta recomanada

Per a la definició i tipus de *cursus*, vegeu P. Bourgain (2005), pàg. 403-410.

Nota

En molts casos, i no tan sols en les etimologies, s'ha descobert que Isidor arriba a una paraula o terme vinculat al capítol corresponent, que li desperta la necessitat d'aclarir-lo o de descriure'l de seguida.

També s'hi troba a faltar una mena d'ordenació interna que permeti diferenciar el que és fonamental del que és secundari, i això del que és estrictament anecdòtic. Aquesta carència sorprèn més perquè no es tracta d'un diccionari o glossari, com els que sovint trobem en els primers segles de l'edat mitjana, que arrenquen precisament de les etimologies isidorianes.

Cal recordar, un cop més, el volum de materials que maneja Isidor per fer-nos càrrec de la importància i la transcendència de la tasca que emprengué. Per bé que s'hagi dit que hi treballà durant quinze o vint anys, l'esforç resulta molt encomiable, diríem que sobrehumà, si es té en compte que, a pesar de la riquesa de la biblioteca sevillana, hi mancaven moltes obres, com també hi mancava una certa preparació personal per a dur a terme aquesta obra. Per més excel·lent que fos la seva educació, no podem oblidar que es tractava només d'una formació eclesiàstica. En aquesta, la comprensió profunda, diríem radical, dels textos clàssics, el seu coneixement continuat i la pràctica dels recursos gramaticals i lèxics de la llengua, desenvolupaven un paper secundari o gairebé exclusivament formal.

Per això Jacques Fontaine ha pensat en la possibilitat de l'existència d'algun grup de treball que actués a Sevilla sota les ordres i la direcció d'Isidor. Aquests col·laboradors podrien ser els responsables de la recerca de la documentació necessària.

Per Isidor, l'objectiu de les etimologies no és pas la definició, sinó la confirmació que el que es defineix està confirmat per l'etimologia. A la pràctica estableix una distinció entre etimologies *ex causa* ('segons el que és') i etimologies *ex origine* ('segons d'on ve').

"Nam dum uideris unde ortum est nomen, citius uim eius intelligis; omnis enim rei inspectio etymologia cognitaplanior est."

Isidor, *Etymologiae* (I, 19, 2).

Així doncs, en tota formulació etimològica en el sentit isidorià es descobreixen diverses etapes que integren el mecanisme profund de l'etimologia: definició del concepte, anàlisi del terme (en si mateix, per a descobrir la seva composició o derivació, o en relació amb altres termes, sobretot grecs), explicació de les vinculacions reals entre terme i objecte, i formes de comprensió lingüística dels objectes.

Les etimologies, així doncs, estan dividides en dues parts:

Nota

Cal pensar en la quantitat de material isidorià que figura en el *Glossarium Ansileubi*. Cf. *Glossaria Latina*, tom 1, París, 1926, pàg. 4: "*inter omnes constat excerpta ex Isidori Etymologiis fundamentum fuisse totius Libri Glossarum*".

Lectura recomanada

Per a poder entendre l'abast de les *Etymologiae* de sant Isidor, recomanem que llegiu **San Isidoro de Sevilla. Etimologias** (edició bilingüe; text llatí, versió espanyola, i notes de J. Oroz Reta i M.A. Marcos Casquero; introd. general de M.C. Díaz y Díaz). Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.

1) A la primera part, els sis primers llibres tracten de les ciències humanes i fonamentals, les disciplines del *triuium* -gramàtica, retòrica i dialèctica (llibres I i II)-; del *quadriuum* -geometria, aritmètica, astronomia i teoria musical (llibre III)-; medicina (llibre IV); dret i divisió del temps (llibre V).

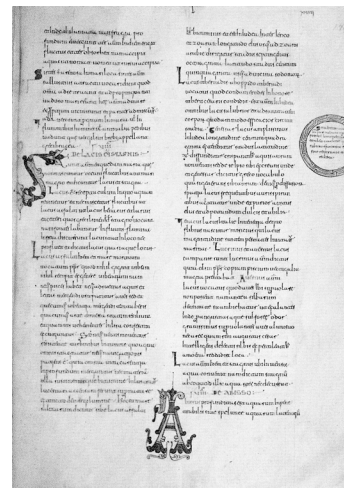
Els quatre següents tracten de la religió, la teologia i la sociologia: llibres bíblics, biblioteques, ministeris eclesiàstics i festes religioses (llibre VI); Déu, els àngels, els sants (llibre VII); església, judaisme, heretgies, filosofies (llibre VIII); la societat humana, és a dir, llengües, pobles, reialmes (llibre IX). El llibre X és un llibre etimològic que segueix l'ordre alfabètic.

2) La segona part de les etimologies està consagrada a les disciplines més tècniques o tecnològiques: anatomia humana, normal i patològica (llibre XI); zoologia (llibre XII); cosmologia i geografia (llibres XIII-XIV); urbanisme de ciutat i rural (llibre XV); pedres precioses i metalls (llibre XVI); agronomia (llibre XVII); armes i jocs (llibre XVIII); arquitectura urbana i naval, vestits (llibre XIX); alimentació i estris diversos (llibre XX).

Els principals enciclopedistes, els quals parteixen de les *Etymologiae* d'Isidor, foren el franciscà Bartomeu Anglicus (1245), els dominics Tomàs de Cantimpré (1228-1248) i Vincent de Beauvais (c. 1190-1264) i, a la Península, Juan Gil de Zamora, la *Historia naturalis siue de rerum naturis* del qual s'insereix en la mateixa tradició enciclopèdica. A més d'aquesta enciclopèdia, *Naturalis historia*, que rep la influència de l'*Speculum naturale* de Vincent de Beauvais, del *Liber canonis* d'Avicenna i del *De natura rerum* de Tomàs de Cantimpré, Juan Gil de Zamora va compondre un antidotari o *Contra uenena et animalia uenena*, que cal emmarcar dins les obres escrites a l'època sobre verins com *De uenenis* de Maimònides, les obres d'Arnau de Vilanova *De arte cognoscendi uenena* o *Antidotarium* i també el *De uenenis* de Pere d'Abano, que se suposa que és una traducció/adaptació de l'obra d'Avenzoar. Totes aquestes enciclopèdies van ajudar a difondre entre el gran públic europeu cristià les qüestions naturals i a apropar-lo d'una manera racional a tots els problemes relacionats amb la naturalesa, tant de l'home com del món que l'envoltava.

Cal fer referència també a les *summae*, enciclopèdies de camps diversos, que van des de la filosofia fins a les diverses *artes*, de la teologia al dret. Es difonen, sobretot, durant el segle XIII, la qual cosa no vol dir que anteriorment el gènere no hagués estat conreat.

En el camp jurídic cal destacar la *Summa artis notariae* de Rolandino de Passeggeri, el qual, en el *Flos ultimarum uoluntatum*, condensà les nocions fonamentals de les normes que regulaven la complexa matèria de la transmissió dels béns en herència. En el mateix període treballà, en el terreny del dret

Una pàgina de les *Etimologiae* de sant Isidor, segle XI. El Escorial, Biblioteca del Monasterio (8. 5.3, f. 75).

Lectura recomanada

Gil de Zamora, Juan (2009). *Liber contra venena et animalia venenosa. Estudio preliminar, edición crítica y traducción de Cándida Ferrero Hernández*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.

i de la teologia, sant Raimon de Penyafort, compilador de la *Summa confessorum*. Cal destacar també la *Summa theologica* i la *Summa contra gentes* de sant Tomàs d'Aquino (c. 1224-1274).

Pedro Gallego, franciscà confessor d'Alfons X el Savi i bisbe de Múrcia després de la conquesta als àrabs, va compondre una *Summa de astronomia* basada en l'obra d'Alfargani, un abreujaador de l'*Almagest* de Ptolomeu, dins els treballs de l'Escola de Traducció de Múrcia.

Els *specula* eren enciclopèdies generals o especials, de caràcter científic, però sobretot històric i de tendències morals.

Entre molts exemples de *specula* podem esmentar:

1) L'*Speculum paruulorum* d'Autpert, abat de S. Vincenzo al Volturno (segle VIII), que és un comentari a l'Apocal·lipsi, de lectura àgil, destinat a un alumnat de cultura elemental.

2) L'*Speculum iudiciale*, recull de normes civils i eclesiàstiques, compilat cap a l'any 1271 pel jurista francès Guilhem Durand, conegut com l'*speculator*.

3) Una enciclopèdia històrica versificada és l'*Speculum regum* de Goffred de Viterbo (segle XII), exposició, en un esquema mètric complex, d'un quadre general de la història humana, des del diluvi universal fins a la caiguda de l'imperi romà i, per tant, fins al temps de Pipí.

4) L'exemple més destacat és el de l'*Speculum mundi* (o *uniuersale*) de Vincent de Beauvais, una enciclopèdia no de caràcter escolàstic, sinó de divulgació, que comprèn diverses matèries: gramàtica, retòrica, poètica, lògica, política, medicina, teologia. Remunta a l'autor la subdivisió en les parts següents:

a) *Speculum naturale*, on s'analitzen les meravelles de la creació.

b) *Speculum historiale*, epítom històric, d'Adam a Frederic II.

c) *Speculum doctrinale*, exposició dels fenòmens naturals i preceptes didàctics.

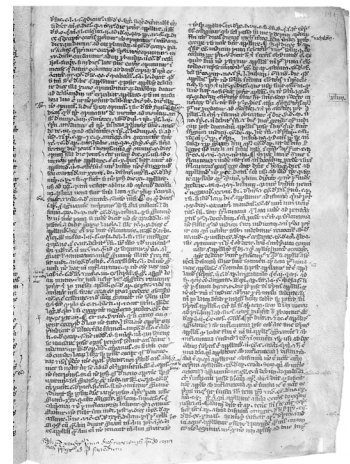
L'àmplia fortuna d'aquesta obra conduí els deixebles i els admiradors a la composició d'una part complementària (principi del segle XIV) titulada *speculum morale*, de caràcter filosòfic, que feia referència als problemes ètics.

Vincent de Beauvais (ca. 1190?-1264)

Vincent de Beauvais (ca. 1190?-1264) fou un frare dominic autor d'una de les enciclopèdies més importants de l'edat mitjana: l'*Speculum maius*, que ens ha arribat dividit en *naturale*, *doctrinale*, *morale* i *historiale*. Sembla que l'*Speculum morale* és apòcrif, atès que el contingut té l'aparença de ser el resultat d'una síntesi, organitzada per diversos autors, d'obres de Tomàs d'Aquino. Tal com està plantejat preveu tres seccions: ciència (*specu-*

Consulta recomanada

José Martínez Gázquez (2000). *Petri Galleci Opera omnia quae exstant. Summa de astronomia. Liber de animalibus. Regitiua domus*. Florència: SISMELE.

Una pàgina de l'*Speculum iudiciale*, obra compilada per Guilhem Durand. Madrid, Real Academia de la Historia, còdex 65, copiat l'any 1320.

lum naturale), història (*speculum historiale*) i filosofia (*speculum doctrinale*). Havent pres com a models les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla, el *Didascalion* d'Hug de sant Víctor i el *Liber Excerptionum* de Ricard de sant Víctor, aquesta enciclopèdia es proposa com una *imago mundi* que, partint de Déu, creador de totes les coses, després d'haver examinat el cosmos i d'haver il·lustrat el contingut i la utilitat de totes les ciències, recorre minuciosament totes les etapes de la història de la humanitat. En els trenta-tres llibres que integren l'*Speculum naturale* inclou els materials que tracten sobre l'origen, la naturalesa i les propietats dels elements de l'univers; després tracta l'home en la doble vessant corporal i espiritual i, finalment, sobre la naturalesa de l'home, el pecat original i les seves conseqüències.

En els trenta-un llibres del *Speculum historiale* trobem la síntesi de 2.373 anys d'història, és a dir, tots els esdeveniments històrics compresos entre el naixement de l'home i el 1250.

En l'*Speculum doctrinale*, dividit en disset llibres, s'aborden diferents matèries: la lògica, la retòrica, la poesia, la geometria, l'astronomia, els instints i passions humanes, l'educació, les arts industrials i mecànica, anatomia, cirurgia i medicina, jurisprudència i administració de justícia.

Altres obres són: *De eruditione filiorum regalium*, sobre l'educació dels prínceps, i *Tractatus consolatorius de morte amici*, una carta adreçada al rei Lluís IX després de la mort d'un dels seus fills l'any 1260.

2.3.4. Artes. Auctoritates. Glossae

Artes

La consolidació i l'expansió de la universitat a l'edat mitjana impulsa el naixement de nous gèneres didàctics o la modificació d'altres de preexistents per a cobrir les necessitats de les noves formes d'ensenyament fora dels àmbits del monestir i les escoles catedralícies.

Per a la formació més completa de la persona sorgeixen nous manuals que preparen en diversos aspectes relacionats amb la persona en si mateixa o amb les activitats de la seva professió, etc. Es tracta d'una forma de presentació del compendi o resum de l'essencial de la matèria que tracti d'una *ars* determinada amb la finalitat de preparar l'home.

Al començament del segle XII el desig en la cancelleria de perfeccionar la forma dels documents oficials (butlles, diplomes, cartes, actes, etc.) fa que calgui fixar normes estilístiques per a regular la col·locació de les paraules a la frase, la disposició dels membres en el període, l'ús de les figures, el *cursus*, els artificis retòrics, etc. Aquestes regles es recullen en tractats anomenats comunament *ars dictandi* (o *ars dictaminis*²).

⁽²⁾ *Dictare* i *dictamen* assumeixen, en la forma verbal i en la nominal, el significat de 'compondre segons les regles retòriques'.

Per a la clara, sintètica i completa exposició dels preceptes estilístics, les *artes dictandi* aviat esdevingueren d'ús comú no tan sols entre els funcionaris de la cancelleria, sinó també entre els juristes i els ensenyants. El gran èxit que assoliren n'assegurà la difusió a les seus de les corts i als grans centres culturals, i estimulà la creació de subespècies, com l'*ars notaria*, que recollia notícies i normes indispensables per a qui exercia la professió de notari, l'*ars sermocinandi* (o *praedicandi*), un manual d'ús dels predicadors, etc.

Grans centres culturals

Roma, Bolonya, diverses ciutats toscanes, París, Tours o Orleans eren els grans centres culturals d'aquella època.

Durant el segle XIV van néixer tot un seguit d'opuscles, l'argument dels quals consistia en meditacions sobre la mort: diverses reflexions morals, suggerides per filòsofs clàssics i cristians, s'alternaven amb temes escatològics, molt preuats per l'ascètica cristiana, com a temes persuasius i eficaços per a empènyer l'home cap a l'odi a través del pecat i cap a l'exercici de la virtut.

L'antecedent més antic d'aquests opuscles és l'*Admonitio moriendi* de sant Anselm d'Aosta (segle XI); del començament del segle XV data el llibre tercer de l'*Opus tripartitum* de Joan Gerson, titulat *De arte moriendi*. Quasi contemporàniament apareix l'*Speculum artis bene moriendi*, escrit molt probablement per Nicolau de Dinkelsbühl.

Auctoritates

Com a derivació del sistema d'ensenyament medieval fonamentat en el principi d'autoritat, l'expressió més genuïna del qual va ser l'escolàstica, es recullen també, en formulacions breus i magistrals, els pensaments, les dites o les màximes dels autors clàssics o sagrats que sustenten els grans principis de les ciències estudiades. Aquestes formulacions es presenten en antologies generals o particulars d'una ciència i se les anomena *auctoritates*, considerades com un mitjà de formació cultural indispensable en l'ensenyament.

Nasqueren, així, els *Accessus ad auctores*, entre els quals destaca, per la claredat i l'organització, el *Dialogus super auctores* compost en el segle XII per Conrad d'Hirschau.

Els fragments elegits segons les exigències eren d'extensió diversa: molt amplis en els *florilegia*, equivalents a les antologies; i reduïts a l'essencial, en frases breus, en les col·leccions de *dicta, opinioniones, sententiae*.

Les *artes* i les *auctoritates* constitueixen dues innovacions genèriques pròpies de l'edat mitjana; les glosses, en canvi, són continuadores de la tradició clàssica, per bé que adaptades a les noves exigències temporals i d'espai.

Glossae

El sistema d'ensenyament universitari es basava fonamentalment en l'explicació magistral del professor, que comentava i explicava l'obra de cadascun dels autors acceptats en una determinada matèria. Tota aquesta explicació es basava en el principi d'autoritat en la lectura dels autors i en el comentari de les màximes extretes de les obres consagrades com a referència.

La lectura i el comentari acurat de les obres que s'estudiaven en l'ensenyament universitari van donar lloc a les glosses o explicacions minucioses del text a partir de cadascuna de les paraules que el componien. Aquests comentaris recollits sistemàticament constitueixen les *glossae*, que es conserven a les biblioteques medievals. En altres casos, aquestes glosses són marginals o interlineals, i es recullen a mesura que s'avança en el procés de lectura.

La glossa es comença a imposar durant el renaixement carolingi. El terme adquireix valor col·lectiu com a recull d'anotacions interlineals o marginals, complex però orgànic i complet, redactat segons el mètode de recerca suggerit pels *Topica* ciceronians i estudiats amb la guia del comentari de Boeci. Amb aquest criteri es compon, durant el segle IX, la *Glossa ordinaria*, atribuïda tradicionalment a Walafrid Estrabó, que és el comentari integral de la Bíblia.

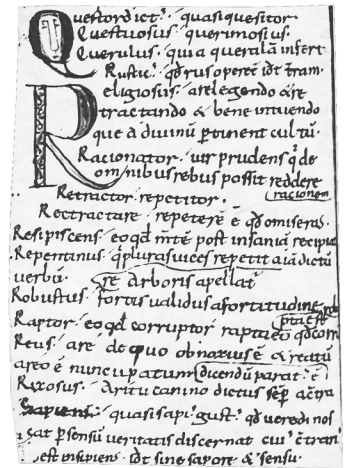
Durant els segles XII i XIII apareixen, al costat de les glosses, que il·lustren textos bíblics i filosòfics i que tenen caràcter purament lingüístic, els comentaris als textos jurídics. La glossa jurídica, lligada sobretot als mestres bolonyesos, es transforma, cap a la meitat del segle XIII, en "comentari", basat en el mètode dialèctic que, en aquella època, era l'element predominant en l'ensenyament de la filosofia i de la teologia.

2.3.5. Hagiografia

L'edat mitjana presenta, com a continuació del gènere de la biografia clàssica, el gènere hagiogràfic, en el qual l'heroi o el personatge pagà és substituït per l'heroi cristià, el sant que ha aconseguit la unió amb Déu i que ha de servir d'exemple i model de vida per al poble cristià.

Des dels primers temps del cristianisme se sentí la necessitat de difondre els ritus i les virtuts dels màrtirs que morien per la fe, per la qual cosa s'anaren fixant models de descripció de la vida i les vicissituds de la seva mort. Sorgeixen, així, les *passiones* i les *uitae*, entenent que "la figura del protagonista de la *passio*, el màrtir, es converteix dins el gènere en la contrapartida cristiana i sagrada de l'heroi tradicional pagà" (*Innumerabiles Martyres* 2-3).

Al costat de les *passiones* i de les *uitae*, apareixen les *translationes*, que narren les peripècies dels trasllats de les relíquies en els llocs on els devots són més nombrosos, i els *miracula*, reculls d'episodis miraculosos, transcorreguts en vida dels sants o després de la seva mort.

Fragment del glossari llatí corresponent al manuscrit ACA, Ripoll 74, foli 34r.

Pel fet que els escrits hagiogràfics tenen essencialment un caràcter didàctic i moral, és més important l'exposició de les virtuts practicades pel sant que no pas la reconstrucció exacta dels esdeveniments de la seva vida. Des de l'època carolíngia és possible distingir-ne tres categories:

- 1) Les **llegendes**, en les quals predomina l'element meravellós.
- 2) Les **vides**, basades en dades positives unides a la descripció dels fets miraculosos esdevinguts en vida del sant.
- 3) Les **biografies**, molt rares, de caràcter històric, on els trets individuals del personatge s'aïllen de la descripció dels miracles.

Aquests criteris prevalen durant els segles XII i XIII.

Cap a l'any 1260 Jaume de Voragine (c. 1230-1298) va escriure la *Legenda Aurea*, que pertany a una varietat del gènere hagiogràfic força desenvolupada durant el segle XIII. La *Legenda* comprèn unes cent vuitanta històries, preses tant dels evangelis apòcrifs com dels historiadors eclesiàstics de l'antiguitat i de l'edat mitjana, passant per moltes notícies extretes dels pares de l'Església. Aquestes històries comprenen episodis referents a la vida de Crist, mesclats amb les biografies, meitat històriques meitat fabuloses, de màrtirs i sants, distribuïdes en seccions.

Exemple

Entre els exemples més coneguts de biografies trobem la de sant Bernat de Claravall, escrita per autors contemporanis (segle XII) i la vida de sant Francesc d'Assís.

2.3.6. Literatura de traducció

Aquesta literatura comprèn dos àmbits de traducció: les traduccions del grec al llatí i les traduccions de l'àrab al llatí, especialment a l'Espanya medieval cristiana, propiciades pels contactes amb la cultura i la ciència àrabs.

Les traduccions del grec al llatí

Les traduccions del grec al llatí a l'edat mitjana cobreixen un ampli ventall de temes i se centren sobretot en les traduccions de textos hagiogràfics i patristics al llarg de tota l'edat mitjana i en les traduccions de textos filosòfics en l'època final de l'edat mitjana. Les traduccions de textos hagiogràfics ja es produïen des dels primers temps de l'antiguitat cristiana. L'edat mitjana reprèn aquesta tasca a partir dels contactes comercials i culturals dels pobles de la Itàlia del sud amb el món bizantí.

Els napolitans tenen un primer moment de contacte amb la cultura bizantina i llurs traduccions sorgeixen per l'impuls de mecenes que patrocinen aquests treballs, com els bisbes i els nobles napolitans. A partir dels segles IX al X, són els amalfitans, monjos i mercaders instal·lats al mont Athos amb relacions estretes amb Constantinoble, ben documentades històricament en els àmbits polítics, militars, comercials i culturals de la cort bizantina. Prenen el relleu en la literatura de traducció de vides de sants que connecten amb els interessos

dels amalfitans. A Amalfi són els mercaders emprenedors els que han impulsat i organitzat les condicions que propicien l'aparició d'aquesta nova sèrie de traduccions. Viuen del comerç grecollatí i per a ells el comerç material implica de forma natural, pel que sembla, el comerç espiritual.

Per bé que no són abundants, les notícies de què disposem sobre les traduccions fetes en el si d'aquesta escola ens parlen d'un *Liber de miraculis*, una compilació treta del *Pratum spirituale* de Johannes Mosco, la *Passio Irene*, l'*Obitus Nicolai*, diverses *Vitae sanctorum* i *Miracula*, l'*Anonymus Mercati* i la *Historia animabus utilis* de Barlaam i Josafat, l'obra més extensa traduïda en temps de l'emperador Constantí Monòmac. Aquesta història de Barlaam i Josafat exercí una gran influència a totes les literatures europees, com ho proven les diverses traduccions fetes en cadascuna.

Des de Pisa també es participa en aquest moviment de conscienciació de la necessitat de les traduccions i de la difusió de la patrística grega al llatí durant la seva etapa d'esplendor i òptimes relacions amb l'Imperi bizantí. Traductors com Hug Eterià (*Hugo Etherianus*) i el seu amic Hug d'Honau i Burgundi de Pisa formen part d'aquest moviment.

Hug Eterià (1115-1182), destacat personatge, ascendit a cardenal, fou un gran hel·lenista, interessat especialment en la recuperació de la patrística grega, i va recopilar en les seves obres *De differentia naturae et personae* i *De sancto et immortali Deo* nombrosos escrits de pares grecs, de teòlegs bizantins i fins i tot del siri Teodor Abu Qurra.

Hug d'Honau (1125-1180) visqué a Constantinoble com a legat de l'emperador Frederic I Barba-roja i hi féu amistat amb Hug Eterià, a qui sol·licità la realització de les obres esmentades que havien de servir per a la defensa de la doctrina sobre la persona i la naturalesa de Crist. Sobre aquesta compilació Hug va escriure en llatí una obra personal: *De diuersitate naturae et personae*. En les cartes en les quals demana a Eterià aquests treballs destaca la necessitat de disposar d'aquests textos per servir-se'n.

Burgundi de Pisa (1110-1190) fou enviat diverses vegades a Constantinoble com a jurista en les controvèrsies religioses entre llatins romans i grecs sobre qüestions d'ortodòxia i primacia del papat i en redacta les actes oficials bilingües de les sessions que tingueren lloc a Bizanci. D'altra banda, participà en les traduccions d'obres de la patrística grega i ell mateix traduí els *Comentaris als Evangelis de sant Mateu i sant Joan*, fets per sant Joan Crisòstom, que *audivissime haberi desideratum*, i lamenta que aquests textos fossin desconeguts per als llatins, *quia huius Iohannis euangeliste expositionis penuria apud Latinos maxima erat*. Va traduir també, en l'àmbit científic, els *Aforismes* hipocràtics i deu escrits galènics seguint un mètode literal però també un apropament crític al text que facilita el judici posterior del contingut traduït.

D'aquesta manera va quedar a l'abast dels occidentals una munió de textos grecs hagiogràfics i patristics que salven llacunes de la cultura religiosa, particularment les referides a les vides dels sants i els textos sagrats. Sovint els pròlegs els serveixen de plataforma per confessar la mateixa penúria i l'admiració pels textos que arriben a conèixer.

Les traduccions de l'àrab al llatí

Les traduccions de l'àrab al llatí comencen pels contactes del món cristià amb la ciència àrab. En els primers moments de l'expansió islàmica, els àrabs prenen contacte amb Sicília i el sud d'Itàlia, on tenen lloc les primeres traduccions de la medicina àrab, obra de monjos dependents de l'abadia de Montecassino, entre els quals destaca la figura de Constantí l'Africà i l'aparició de la gran escola mèdica de Salern.

Aquesta ciutat es consolidà entre els llatins com a centre de traducció, estudi i divulgació de la ciència mèdica traduïda de l'àrab. Constantí l'Africà (1015-1087) esdevé el personatge més destacat d'aquest moviment en el món llatí amb la traducció de l'obra d'Alī ibn Al-'Abbās, titulada *Al-Kitāb al-Malikī*, amb el nom de *Pantegni*. Amb aquesta obra va contribuir a desenvolupar l'especulació mèdica basada en la mèdica grega i a consolidar-la com a ciència corregida i perfeccionada per la ciència àrab. És el cas dels *Aforismes* d'Hipòcrates amb els comentaris de Galè a la traducció àrab d'Hunayn ibn Is-haq (808-877).

Un cop els àrabs conquereixen la península Ibèrica, s'intensifiquen els contactes entre cristians i musulmans i s'originen els diferents centres en els quals en les diverses etapes de la reconquesta cristiana es tradueixen al llatí les obres de la ciència i la cultura àrabs.

Són diversos els factors que afavoreixen l'aparició d'aquests centres peninsulars de traducció de la ciència àrab al llatí:

- 1) Llocs i èpoques que es configuren com a "terra de frontera".
- 2) Sorgeixen generalment a partir de centres organitzats de la ciència islàmica.
- 3) Apareixen després d'èpoques de reconquesta cristiana de les ciutats musulmanes en les quals troben biblioteques de la ciència àrab.
- 4) Concentren personalitats de tota l'Europa cristiana atretes per les noves troballes de textos científics.
- 5) Les traduccions es fan pel desig de conèixer noves ciències o amb finalitats apologètiques.

Historia de Barlaam i Josafat

Durant el regnat de Constantí Monòmac es pot datar la primera traducció llatina de la *Historia* de Barlaam i Josafat, de l'any 1047-1048, en el pròleg de la qual es diu que un personatge, anomenat *Leo*, que sembla molt interessat a difondre aquest llibre, ha buscat un traductor, el qual afirma que és el primer traductor llatí i que el seu treball ha estat dut a terme mentre era a Constantinoble.

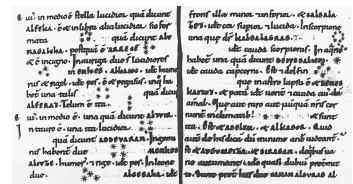
Se'n poden assenyalar quatre grans àrees:

1) La zona pirinencocatalana

Des de la fi del segle VIII i durant un llarg període fins als segles XI i XII, el territori comprès entre els Pirineus i les terres limítrofes amb l'Ebre constitueix la franja en què s'inicien i es desenvolupen diversos contactes entre el món islàmic i el món cristià, adés en forma d'enfrontaments i combats, adés en forma d'intercanvis de mútua influència cultural.

En aquesta primera zona de contactes que anomenem *zona pirinencocatalana* destaquen centres com ara Ripoll, Vic o Barcelona, on es fan traduccions llatines de l'àrab. Aquests centres constitueixen l'inici d'una gran activitat de traducció de la ciència àrab, desenvolupada sobre la base de la ciència grega, en diverses escoles de traducció de tota la Península.

El monestir de Santa Maria de Ripoll és el centre cultural més destacat de tota aquesta zona; en el terreny de les traduccions cal esmentar el manuscrit 225 del fons de Ripoll de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, un petit còdex en pergamí, el contingut del qual deriva de fonts àrabs, en traduccions directes molt simples i en traduccions indirectes més elaborades i que revelen una gran cura literària.

Folis 14v. - 15r. del manuscrit ACA, Ripoll 225.

Aquest manuscrit és important perquè representa l'inici de la cadena de traduccions a partir d'obres àrabs i perquè ens fa adonar que han estat els monjos de Ripoll els qui ja en el segle X han fet l'esforç d'assimilació de la ciència oriental segons les seves pròpies possibilitats i necessitats; gràcies a ells conservem traduccions llatines d'obres àrabs perdudes.

El manuscrit conté, entre altres, cinc textos principals relacionats amb l'astrolabi. Dos són relatius a la manera de construir-lo o traçar-lo (*De mensura astrolapsus* i *De mensura astrolabii*); uns altres dos tracten dels seus usos i aplicacions (*Astrolabii sententiae* i *De utilitatibus astrolabii*). Sembla que el *De mensura astrolapsus* i les *Astrolabii sententiae* eren versions literals d'una font àrab, mentre que el *De mensura astrolabii* i el *De utilitatibus* eren reelaboracions, respectivament, dels dos textos anteriors amb un estil més acurat i amb l'aportació de materials de fonts llatines.

A aquests quatre textos cal afegir el *De astrolabii compositione*, que és, fonamentalment, una descripció de l'instrument que utilitza materials dels textos esmentats anteriorment.

A més d'aquests cinc textos, destaca també el text descriptiu d'un tipus de rellotge monàstic, una clepsidra proveïda d'un dipòsit d'aigua, amb la funció de fer sonar a unes hores determinades unes campanes, i un text descriptiu d'un rellotge de sol.

Un dels primers científics europeus que es beneficià dels textos científics de Ripoll sobre l'astrolabi, i que va contribuir-ne a la difusió més enllà dels Pirineus, fou, sens dubte, Gerbert d'Orlhac, que no tan sols va romandre tres anys, del 967 al 970, a la Marca Hispànica, sinó que va escriure l'any 984, ja de tornada a Reims, una carta en la qual s'adreçava a *Lupitus Barchinonensis* perquè li enviés "*librum de astrologia translatum a te*". Aquesta carta ens posa en contacte amb el primer traductor científic de nom conegut de la península ibèrica, el qual ha estat identificat amb Seniofred Llobet, ardiaca de Barcelona († v. 997), i a qui Gerbert havia conegut personalment durant la seva estada en terres catalanes.

El mateix any 984 adreça una segona carta al bisbe Miró Bonfill de Girona en la qual demana que li envii el llibre *De multiplicatione et diuisione numerorum* d'un tal *Joseph Sapiens*. En una altra carta sol·licita aquesta mateixa obra a Geraldus, bisbe d'Orlhac, i en aquesta l'autor apareix com a *Joseph Ispanus*. El tractat en qüestió podria ser una aritmètica decimal nascuda de la tradició iniciada, en la primera meitat del segle IX, per l'astrònom i matemàtic oriental al-Khwarizmi.

Proper a Ripoll, cenobi masculí, trobem Sant Joan de les Abadesses, on hi ha establerta una comunitat de monges, i on trobem una còpia, en el segle XIII, d'una nova traducció llatina, probablement de l'àrab, del text del Calendari de Còrdova, traduït a Toledo durant el segle XII per Gerard de Cremona. Aquesta nova traducció és d'un estil més acurat i amb un llatí més assimilat i correcte, amb un lèxic més pròpiament llatí, on a penes trobem transliteracions, sinó més aviat infiltracions de la llengua vulgar, que augmenten.

2) La zona de la frontera de l'Ebre

Les traduccions de l'àrab al llatí presenten dues orientacions diferents en aquesta zona:

a) Traduccions apològiques: el conjunt de traduccions llatines de l'Alcorà, realitzades durant l'edat mitjana i moderna en l'àmbit de la Cristiandat llatina del món europeu, representa una activitat d'aproximació a l'Islam per part dels cristians d'Occident, de la qual només coneixem algunes de les aportacions principals, que s'estenen al llarg d'un període de més de cinc segles, des de mitjan segle XII fins al final del segle XVII. Des que en 1143, per encàrrec de Pere el Venerable, Robert de Ketton traduí per primer cop l'Alcorà fins que el 1698 Ludovico Maracci publicà la que pot ser la darrera traducció llatina de l'Alcorà, les principals traduccions de què tenim notícia són:

- Robert de Ketton féu la primera versió llatina a instàncies de Pere el Venerable, abat de Cluny (1143), com a informació per a la refutació eclesial i teològica de l'Islam que aquest projectava.

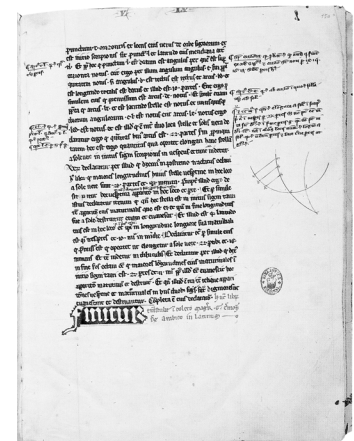
Lectura recomanada

Per a aprofundir sobre la persona i la ciència de Gerbert d'Orlhac, llegiu l'obra següent:

P. Riché (1990). *Gerberto. El Papa del año mil* (trad. cast.). Madrid: Editorial Nerea.

Qui és Joseph Sapiens?

Pel que fa a la identificació de *Joseph Sapiens* o *Ispanus*, sembla que les darreres hipòtesis apunten cap a la figura del metge jueu d'Abd al-Rahman III Abu Yusuf (= Joseph) Hasday B. Shaprut (c. 915-990), científic del qual ens consta que s'interessà per la medicina i l'astronomia.

Una pàgina de l'obra *Astronomia*, de Muhammad ibn Aflah, traduïda a Toledo per Gerard de Cremona. Madrid, Biblioteca Nacional, manuscrit 10006, f. 150.

- Marcos de Toledo (1210) projectà la segona traducció com una arma més en la lluita contra els sarraïns, a la qual donava suport l'arquebisbe Rodrigo Jiménez de Rada i que culmina en la batalla de Las Navas de Tolosa el 1212.
- Juan de Segovia (1456) realitzà la tercera versió pensada com a instrument de relació pacífica amb els musulmans, arran de la caiguda de Constantinoble a mans dels turcs el 1453.
- De Guillem Raimon de Montcada, jueu convers sicilià (també conegut com a Flavi Mitridates i altres noms), ens ha arribat una traducció parcial (feta vers el 1480-1481) de les sures 21-22, per encàrrec del seu mecenes, el duc Frederic de Montefeltro.
- El cardenal Gil (o Egidi) de Viterbo encarregà un *Alcoranus latinus* durant el seu viatge a Espanya (1518) a un *Iohannes Gabrielis Terrolensis*, versió que fou corregida més tard per Lleó l'Africà.
- Guillaume Postel, gran orientalista francès, realitzà, directament de les fonts àrabs, un estudi i traducció de l'Alcorà, *De Orbis terrae concordia libri quattuor Argumenta libri secundi: uita, educatio moresque Muhamedis legislatoris Arabum eiusque sectatorum traditur: demum Alcoranum a capite ad calcem ex Arabico excutitur et recusat.*
- A Ciril Lúcaris (o Lukaris) (1572-1638), patriarca de Constantinoble, hom atribueix també un *Alcoranus latinus*.
- Germà de Silèsia (*Alcoranus latinus*, 1669), ja al final de la seva vida, al monestir de l'Escorial, traduí l'Alcorà i hi recollí l'experiència de coneixement i contactes obtinguts dels seus viatges arreu del món musulmà.
- Ludovico Maracci (1612-1700), *Alcorani textus uniuersus ex correctionibus arabum exemplaribus...* (1698). Traduí i edità l'Alcorà per a la refutació de la doctrina islàmica i la defensa del catolicisme en l'àmbit de les lluites de la Reforma protestant.

Òbviament, la primera traducció llatina de l'Alcorà, el 1143, assolí una transcendència enorme, insospitada per al mateix Pere el Venerable, que va concebre el projecte d'impulsar la traducció d'un corpus de textos islàmics per tal que la Cristiandat occidental pogués conèixer i refutar millor la història religiosa i social de l'Islam i de Mahoma, el seu fundador. Reuní i pagà un equip de traductors als qual demanà de traduir al llatí un conjunt d'obres islàmiques, el *Corpus Islamolatinum*, que comprèn les *Fabulae Sarracenorum* amb la *Chronica mendosa et ridicula Sarracenorum* i el *Liber de generatione Mahumet et nutritura eius*, a més del *Liber de doctrina Mahumet*, i la primera traducció llatina de l'Alcorà (*Alchoranus latinus*). Robert de Ketton traduí la primera d'aquestes obres i l'*Alchoranus latinus* i el seu col·lega i amic Hermann de Caríntia el *Liber*

de generatione Mahumet et nutritura eius, a més del *Liber de doctrina Mahumet*. El mossàrab Pedro de Toledo traduí l'*Apologia* d'Al-Kindi, obra de controvèrsia epistolar entre el sarraí al-Hasimi i el cristià al-Kindi.

Aquest conjunt de textos va suposar l'aparició a l'Europa cristiana d'un nou punt de vista, més objectiu i fonamentat, per apropar-se a la doctrina i a l'obra de Mahoma, per bé que la principal idea que degué moure aquests autors era la de la refutació de l'Alcorà.

b) Traduccions científiques: la frontera entre cristians i musulmans durant bona part del segle XII queda establerta pel curs del riu Ebre. Les ciutats ubicades a l'entorn de les seves ribes, preses pels cristians, acullen l'esforç de molts traductors que hi fan cap a la recerca de textos de la ciència àrab. Després de 1118, quan Saragossa va passar a mans d'Alfons I el Bataller, l'excel·lent biblioteca reunida per al-Mu'taman ibn Hūd (1081-1085), rei almoràvit, gran matemàtic i poeta, fou traslladada al monestir de Rueda de Jalón, en els fons de la qual Hugo de Sanctalla (*Hugo Sanctelliensis*) pogué trobar els textos que tradueix per al bisbe Miguel de Tarazona (1119-1151), a qui dedica els seus treballs. Potser també se n'aprofitaren Hermann de Caríntia (1138-1143) i Robert de Ketton (1141-1157), que, tal com recorda Pere el Venerable en contractar-los per a la traducció del *Corpus Islamlatinum*, eren *in Hispania circa Hiberum astrologicae arti studentes*, en alguna de les ciutats de les ribes de l'Ebre. També van poder servir-se dels seus fons Plató de Tívoli (1132-1146) i Abraham bar Hiyya (*fl. ca.* 1143-1145) de Barcelona, i Abraham ben Ezra (*ca.* 1092-*ca.* 1167) de Tudela. Tots aquests traductors deixen constància, a través dels pròlegs de les seves traduccions, de les circumstàncies que envolten el seu treball i del procés que es desenvolupà a l'entorn d'aquesta activitat.

3) L'escola de Toledo en les seves diverses etapes

Aquesta escola estigué en vigor des de la tercera dècada del segle XII fins ben entrada la meitat del segle XIII, i hi treballaren conjuntament diversos savis de les tres religions, cristians, musulmans i jueus.

a) Durant el segle XII Toledo s'anà constituint com a centre de traduccions de l'àrab al llatí a partir del mecenatge de l'arquebisbe Raimundo de Toledo.

En aquesta primera època sobresurt Gerard de Cremona (†1087), com la figura paradigmàtica de l'interès i la dedicació al llarg del segle XII a l'esforç de les traduccions al llatí en l'àmbit de la ciència i la filosofia. El text de la *Vita Girardi Cremonensis*, redactat pels seus deixebles en un apèndix a la seva darrera traducció del *Pantegni* de Galè, ens transmet els trets més significatius de la seva vida i la seva activitat com a traductor. Davant l'escassetat d'estudis llatins va adonar-se que no podia satisfer les seves ànsies de saber, per la qual cosa va viatjar a Toledo a la recerca de l'Almagest i allí trobà una tan gran quantitat de ciències en àrab que va decidir aprendre aquesta llengua i dedicar la seva

Consulta recomanada

Un estudi minuciós sobre el treball dels traductors durant els segles XI-XIII es pot veure en:

José Martínez Gázquez (2007). "La ignorancia y negligencia de los latinos ante la riqueza de los estudios árabes". Discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Barcelona.

vida a traduir al llatí aquests tresors de ciència per a ús dels cristians. D'aquesta manera traduí més de setanta obres que abracen gairebé tots els àmbits de la ciència i la filosofia.

b) Les traduccions, a Toledo, tenen una etapa de transició fins a l'època d'Alfons X el Savi, que s'inicia amb les traduccions de Marcos de Toledo (*fl.* 1210), que fou l'autor de la segona traducció de l'Alcorà, realitzada a Toledo el 1210, a instàncies de l'arquebisbe Rodrigo i l'arxidiaca Mauricio, i que també traduí una altra obra apològica islàmica, el *Tractatus Habentometi De unione Dei* d'Ibn Thumār, l'ideòleg dels almohades, i els tractats de Galè, el *Liber Galieni de pulsu* i *De pulsus utilitate atque motibus membrorum liquidis*.

Foren contemporanis seus Johannes Avendahut, amb traduccions d'astrologia, astronomia, medicina, matemàtica i filosofia, i Dominicus Gundissalinus, interessat per les traduccions d'obres filosòfiques.

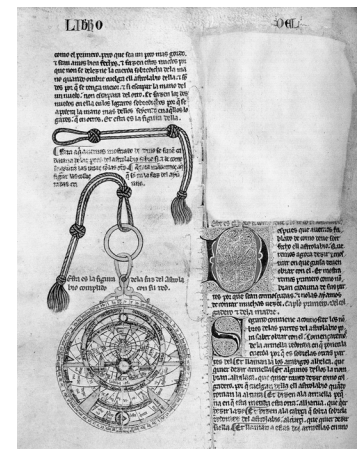
També treballen uns anys a Toledo: Miguel Escoto, que hi tradueix la *Historia animalium* d'Aristòtil, abans de passar a Sicília al servei de l'emperador Frederic II; i Herman (el) Alemán o Germà l'Alemany, el qual, ajudat per mossàrabs, traduí l'*Ètica a Nicòmac* (1240) d'Aristòtil i la *Poètica* i la *Retòrica* del mateix autor amb els comentaris d'Averrois.

c) Durant la segona meitat del segle XIII regna a Castella i Lleó Alfons X el Savi, que té a Toledo el seu centre d'estudi i traduccions de menys rellevància en les traduccions de l'àrab al llatí, ja que va desplaçar l'interès cap a les traduccions a la llengua romanç.

4) Els centres del sud i llevant en l'etapa final de la reconquesta

La conquesta dels regnes musulmans de la zona de llevant permet el contacte dels cristians amb nous centres de ciència i cultura musulmanes, en els quals troben nous textos de ciència, desconeguts i de gran interès. És important per a aquesta tasca el suport de l'orde dels dominics en l'aprenentatge de l'àrab dels seus integrants amb la creació dels *Studia Arabica et Latina* en alguns dels nous centres conquerits.

La conquesta dels cristians sobre Múrcia permet un nou corrent de traduccions i l'elaboració de textos científics a la Península en el terç final del segle XIII. El bisbe Pedro Gallego, situat al capdavant dels seus territoris, a més d'elaborar la ja esmentada summa d'astronomia basada en l'obra d'al-Fargani o un llibre sobre els animals, resum de l'obra d'Aristòtil sobre el tema impulsa el centre dels dominics on es tradueixen obres de medicina i oftalmologia, segons el que es pot saber per les indicacions dels manuscrits que contenen aquestes traduccions, fetes per Dominicus Marrocinus i Rufinus d'Alexandria.

Una pàgina dels *Llibres del saber d'astronomia*. Alfons X el Savi. Madrid, Biblioteca de la Universitat Complutense, manuscrit 156, f. 75v.

El conjunt de les traduccions de l'àrab al llatí fetes a la Península en els diversos llocs en què es produïren aquests treballs representen una aportació capital per al coneixement i el desenvolupament de la ciència a l'Europa cristiana a partir del redescobriment de la ciència clàssica, especialment Aristòtil i la ciència natural, elaborada en la ciència àrab, i preparen l'avenç del saber occidental cristià fins al Renaixement.

3. Els monestirs, centres de cultura i de transmissió dels clàssics

Des dels primers contactes del món grecoromà amb el cristianisme es planteja la qüestió de les relacions entre la cultura clàssica i la doctrina cristiana. Sant Agustí, entre altres, en la seva obra *De Doctrina Christiana* fa conèixer la seva convicció que es podia treure profit de l'ensenyament de l'escola pagana per a comprendre millor el cristianisme i especialment el text de la Bíblia.

Si l'escola iniciava l'home de l'edat mitjana en la llatinitat profana, la litúrgia l'acostava cada dia a la llatinitat cristiana. La influència exercida per la litúrgia quedava reforçada amb la lectura de la Bíblia i dels pares de l'Església.

L'edat mitjana ha expressat aquesta dualitat amb l'ajuda d'una terminologia clarament medieval. Així, hom parla de dues *auctoritates* que dominen el llatí: l'*auctoritas diuina* de la Bíblia i l'*auctoritas humana* de Donat.

Principals monestirs europeus pels volts del segle X

Elius Donat (segle IV)

Gramàtic llatí autor d'una *Ars grammatica* de la qual a l'edat mitjana es van fer moltes versions, conegudes amb el nom de *donat*.

En època carolíngia les abadies constitueixen els focus de civilització més importants; recordem, entre altres, els exemples de Corbie, Fleury, Auxerre a la Gàl·lia; Vivarium, Bobbio, Montecassino a Itàlia; Wearmouth, Jarrow a les illes Britàniques; San Martín de Albelda, San Millán de la Cogolla, Santo Domingo de Silos a la Península; Corvey, Fulda, Lorsch, Reichenau, St. Gall, al centre d'Europa, etc.

A partir del segle X, quan una nova estructura de la vida política, econòmica i intel·lectual es comença a dibuixar i quan la vida urbana torna a reprendre la vitalitat d'altres temps, les escoles episcopals són les que es posen al capdavant d'aquest desenvolupament i les que forneixen durant els segles XI i XII la preparació lingüística minuciosa que permet l'expansió brillant de la literatura llatina d'aquest període.

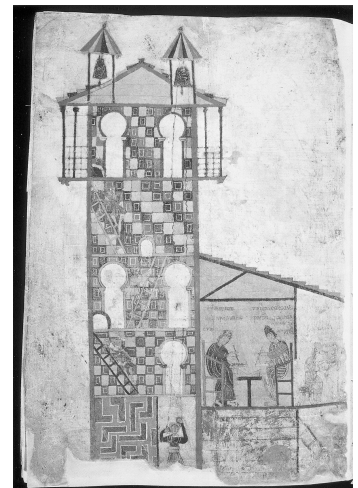
El segle XII s'ha de considerar com el punt culminant de la cultura literària medieval, com la fi d'un procés de maduració que comença en l'època carolíngia, o més aviat, en el decurs dels segles IV i V.

A partir del segle XIII la situació canvià ràpidament. A les universitats, que substituïren en nombre sempre creixent les escoles episcopals, la dialèctica s'imposà sobre la gramàtica, els fets atreïen l'interès dels estudiants molt més que la forma elegant; hom abandonà els *auctores* clàssics per a abocar-se a l'estudi de la teologia, del dret, de la medicina, de la filosofia i de les ciències.

Els mateixos gramàtics canviaren de mètode, car ja no s'ocuparen de trobar l'ús correcte en els models antics, sinó que intentaren resoldre els problemes lingüístics per mitjà de la seva pròpia especulació. L'objectiu de la gramàtica ja no fou facilitar l'estudi de les grans obres de la literatura llatina, sinó introduir els estudiants en l'estudi de la lògica. D'això es dedueix que el llatí escolàstic perd el contacte amb les *belles-lettres* i esdevé cada cop més tècnic.

3.1. Els *scriptoria* catalans

Des dels darrers anys del segle VIII i fins al segle XI destaquen en el territori de la Catalunya incipient tres grans àrees d'atracció i d'expansió cultural:

Torre de Tábara. Beat de l'Arxiu Històric Nacional. Madrid, cod. 1097B-f. 167v.

1) Una de les zones gravitava entorn de la renovada seu episcopal d'Urgell i després es va estendre cap al Pallars, la Ribagorça i la Cerdanya, zones que van conservar durant més decennis l'antiga tradició visigòtica, perquè, almenys a l'Urgell, el parèntesi de la invasió àrab a penes va durar una seixantena d'anys.

2) L'altra àrea, més activa i extensa que l'anterior, pel que sabem, fou la del triangle Girona-Vic-Barcelona, amb col·legiates i monestirs tan importants com la de Sant Feliu de Girona, els de Santa Maria i Sant Joan de Ripoll i els de Sant Cugat del Vallès i Terrassa. Aquesta àrea és molt més receptiva dels nous corrents culturals francoitalians, si bé sense perdre el segell de la tradició visigòtica, ben arrelada durant els tres primers segles de reconquesta i reestructuració del país.

3) Una tercera àrea es formà entorn d'Elna i de Cuixà, lligada amb l'Urgell d'un costat i amb el segon nucli esmentat de l'altre.

En els segles XII i XIII s'hi afegeixen, actius, els escriptors de Tortosa -suposem que Tarragona també- i, en tot cas, els dels monestirs de Poblet i Santes Creus.

Lectures recomanades

Per a l'estudi dels escriptors de Sant Miquel de Cuixà, podeu llegir l'estudi següent:

R. d'Abadal (1954-1955). "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà". *Analecta Montserratensia* (núm. 8, pàg. 125-337).

Per a l'estudi dels escriptors de Barcelona, llegiu l'obra següent:

A.M. Mundó (1995). *Ilguidice Bonsom di Barcelona. Calligrafo e copista dal 979 al 1024*. Actes del congrés d'Erice (pàg. 269-288).

Per a l'estudi dels altres escriptors catalans, podeu llegir també:

A.M. Mundó (1985). "Els escriptors i les biblioteques". *Exposició. Girona dins la formació de l'Europa Medieval 785-1213* (pàg. 87-95).

A.M. Mundó (1994). "La cultura artística escrita". *Catalunya Romànica* (vol. I, pàg. 133-162).

D'aquests centres intel·lectuals, els més estudiats han estat els de Vic, Girona i Ripoll. En canvi, dels escriptors de Barcelona i de Sant Miquel de Cuixà es tenen poques notícies, tot i que aquest darrer centre ha estat estudiat a bastament, per bé que des d'una perspectiva històrica que ha deixat de banda l'anàlisi del seu *scriptorium*, per Ramon d'Abadal (1954-1955). Pel que fa a Barcelona, tenim els estudis recents del professor Anscari M. Mundó (1995), que s'ha ocupat essencialment de la producció jurídica d'aquest centre i de la figura del jutge Bonsom. Per a la resta d'escriptors catalans, tenim les dades aportades també pel professor Anscari M. Mundó (1985 i 1994).

L'scriptorium medieval

En aquesta representació de la Torre del monestir de Tàbara, a la dreta, es pot apreciar, en una habitació adossada a la torre, l'escriptori, on hi ha dos monjos treballant. En una dependència annexa i més petita es pot observar un ajudant, el pergaminer. És una de les poques representacions d'escriptors medievals espanyols.

"Entre els catàlegs més importants i antics destaca el de Sisebut d'Urgell, del 839, amb descripcions rudimentàries d'uns 10 còdexs. A Eixalada-Cuixà, el 854 tenien 12 còdexs, que el 878, en morir el fundador, Protasi, ja n'eren 30; a Elna, el bisbe Riculf, el 915, en cita uns 35; en una esglésiola com Ponts, vora el Segre, el bisbe Radulf d'Urgell n'hi dóna 17; a Castellciutat, també d'Urgell, el comte Borrell, el 957, hi dóna 19 volums; la catedral de Vic, en morir el 957 el bisbe Guadamir, en tenia 53; Ripoll, el cas més conegut i ric, tenia 65 volums el 979, que cap al 1047, després de la mort d'Oliba, havien arribat a 245; la catedral de Girona en va adquirir 12 el 1064, un el 1065 i 7 el 1078, a més del fons que ja devia tenir; Roda de Ribagorça, després del 1100, inventarià 50 còdexs; i 170 en tenia la catedral d'Urgell a mitjan segle xii. Poblet i Santes Creus, abans d'acabar el segle, tenien també bones biblioteques inventariades, amb una cinquantena de llibres cada monestir."

A.M. Mundó (1978, vol. 2, pàg. 266).

3.2. L'escriptori de Ripoll, model de *scriptorium* monàstic

Ripoll es destaca entre els grans monestirs catalans perquè va ser un dels centres de cultura més importants de l'Europa medieval.

Dels primers anys de la vida de la comunitat, hi ha molt pocs informes conservats sobre les pertinences del monestir en matèria de llibres. No disposem, ara per ara, de documentació precisa sobre el moment en què el monestir de Ripoll disposà d'un escriptori propi per a la còpia i la il·luminació de manuscrits, però com a mínim tenim dades feaents sobre còdexs, lamentablement perduts, produïts a Ripoll en una època relativament antiga.

Si hem de jutjar per les notícies, recollides fonamentalment per J. Villanueva (1821) i per R. Beer (1910), l'abadiat d'Arnulf (948-970) constituí una etapa important en la història del monestir, durant la qual no tan sols es dugué a terme l'inici de la tercera construcció de l'edifici i la institució es veié considerablement reforçada en els seus privilegis i en els seus furs, sinó que a més foren establertes les bases literàries per al període del mateix abat Oliba, i la biblioteca monacal fou incrementada amb textos que anaven més enllà dels temes religiosos i entraven de ple en els camps científic i literari, tot i que en aquest sentit Arnulf també es degué beneficiar de la tasca que portaren a terme els seus predecessors, la qual per ara no coneixem.

En tot cas, la realitat és que a mitjan segle x el cenobi ripollès ja tenia una biblioteca prou important sobre temes diversos perquè al seu taller fossin compostes algunes de les miscel·lànies conegudes i, sobretot, per a justificar la discutida estada de Gerbert d'Orlhac a Ripoll l'any 967.

Afortunadament, no totes les produccions ripolleses d'aquesta etapa s'han perdut irremeiablement, ja que R. Beer (1910, pàg. 235, 239 i 243) situa a mitjan segle x el moment de creació d'un còdex miscel·lani conservat encara a l'Arxiu de la Corona d'Aragó amb el núm. 106 del fons de Ripoll, i que constava ja en l'antic catàleg. En definitiva, es tracta d'un manual d'ús pràctic en el qual eren recopilats textos sobre temes moralitzants, astronomia, gramàtica i mesurament de terres, entre altres; un *libellus emendationes* del prevere *Leporius* (f. 26v.), els *Duo libri Soliloquiorum* de sant Agustí (f. 27), la *Metrica* de

Nota

Sabem que els fundadors del monestir Guifré i Guinedilda, arran de la solemne consagració, el 20 d'abril del 888, regalaren als monjos: "*calicem et patenam de auro, Missalem, Lectionarium, planetam et albam, stolam et manipulo*".

Lectura recomanada

G. Puigvert (2000). *Astronomia i astrologia al monestir de Ripoll* (pàg. 17-61). Barcelona: Servei de Publicacions de la UAB.

Beda (f. 9v.) i el *De Trinitate* de Boeci (f. 102v.) són algunes de les obres que s'inclouen en aquesta miscel·lània. La seva escassa ornamentació es concentra, en la seva major part, en el *Tractat d'agrimensura* (f. 76v.-87), amb una sèrie d'esquemes al·lusius a la temàtica del text, confeccionats en tinta, bastant descolorida i de color vermell viu. La decoració es completa amb una petita capital Q (f. 9v.), dotada d'una senzilla ornamentació d'entrellaços, una tauleta de constel·lacions (f. 75v.) i un modest i ingenu mapa d'Hispania (f. 82) segons la compilació de Gisemon.

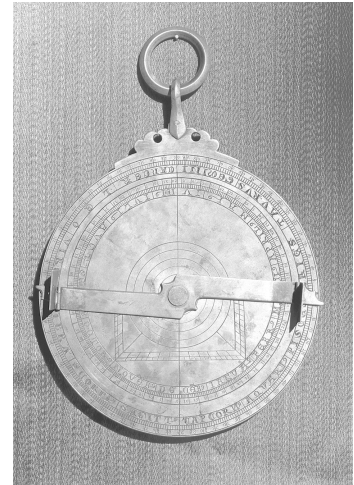
Un altre manuscrit conservat, també de temàtica científica, és el manuscrit ACA, Ripoll 225, titulat *Tractat d'astronomia i del rellotge* i que R. Beer (1910, pàg. 237 i 274) identificà com el que en l'antic catàleg és encapçalat per l'epígraf *Liber de horis*; en aquest còdex es troba una part d'un *Liber de Astrolabio*, obra tradicionalment atribuïda a Gerbert perquè així ho afirmen fins a cinc manuscrits que la contenen; no obstant això, la presència al segle X a l'escriptori de Ripoll d'uns breus fragments titulats igual permet intuir que, almenys, Gerbert va poder trobar el punt de partida per als seus futurs estudis sobre l'astrolabi a Ripoll.

És certament poc aclaridor l'inventari de béns eclesiàstics efectuat per Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona, l'any 979, a la mort de l'abat Guidiscle, successor d'Arnulf, en el qual de manera molt general dóna la xifra de seixanta-cinc llibres com la quantitat de què disposava la biblioteca de Ripoll en aquell moment: *libri numero LXV et eo amplius*, sense més detalls sobre el seu contingut.

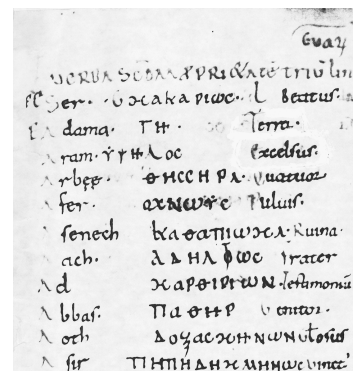
Aquesta manca d'informació exacta i documentada no impedeix suposar, això no obstant, que els manuscrits del segle X conservats a la biblioteca foren adquirits o fins i tot copiats al seu escriptori en l'època del mateix Arnulf o dels seus successors, Guidiscle (970-979), que conclogué la tercera construcció del monestir, i Sunifred (979-1008).

A la mort d'aquest darrer, a la biblioteca del monestir ja hi havia cent vint-i-un volums. Segons J.M. Pellicer (1888), aquesta notícia no es confirma en cap altre lloc, però R. Beer (1910, pàg. 169, 244) ho creu probable; per això, aquest investigador atribueix a aquesta etapa alguns dels manuscrits més interessants del fons de Ripoll de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i que demostren la progressiva ampliació del cercle d'interessos dels responsables de la biblioteca del monestir: manuscrit 59, gramàtica de Priscià; manuscrit 74, *Liber glossarum et [e]timologia-rum*; manuscrit 83, *Comentari de Boeci a les Categories d'Aristòtil*; *Liber de Magistro* d'Agustí i alguns versos de la *Tebaida* d'Estaci.

Juntament amb aquestes obres, R. Beer (1910, pàg. 245 i 264) afegeix un còdex més a la producció ripollesa de l'arxiu del segle X; es tracta del manuscrit Ripoll 46 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que conté textos gramaticals de Beda, Priscià, Donat i altres autors.

Un astrolabi del segle X. En el manuscrit 225 de Ripoll s'explica com funciona i com es construeix un astrolabi d'aquest tipus.

Fragment del glossari hebraic, grec i llatí corresponent al manuscrit ACA, Ripoll 74, f. 56a.

Finalment, hem d'esmentar el *Necrologium monachorum et benefactorum monasterii Riuipulli; Martirologium sanctorum; Regula S. P. Benedicti*, fet al segle X, aproximadament en l'etapa que estudiem, que lamentablement ha desaparegut, fet que ens ha privat d'una font de notícies sobre la vida del monestir.

El veritable desplegament cultural de Ripoll arriba amb **Oliba** (c. 971-1046), tercer fill d'Oliba Cabreta, comte de Cerdanya i Besalú, que ingressa com a monjo al monestir de Ripoll l'any 1002 i que tot just sis anys després, l'any 1008, accedeix a l'abadiat ripollès. Dos importants documents d'aquella època, la *Breuis historia monasterii Riuipullensis*, de l'any 1147, i la *Gesta Comitum Barcinonensium*, ens il·lustren sobre les activitats d'Oliba, que de manera si fa o no fa directa contribuïren a la producció de còdexs a l'escriptori del monestir.

Les relacions exteriors d'Oliba, abat de Cuixà ja l'any 1008, bisbe de Vic l'any 1017, home amb influència política i actiu constructor d'esglésies, són prou conegudes, però convé recordar-les a causa de les repercussions que l'intercanvi o l'aportació de còdexs estrangers pogueren tenir sobre la formació de l'estil de les obres produïdes a l'escriptori.

Davant la manca de dades precises sobre l'adquisició d'aquests possibles còdexs, hem de fer servir notícies paral·leles a la mateixa activitat literària del monestir, per a deduir o més aviat intuir en què consistí aquesta tasca. Almenys coneixem l'inventari de la biblioteca, fet l'any 1047, poc després de la mort del gran abat, en el qual el nombre de volums recopilats arribava a dos-cents quaranta-cinc, prova de l'enorme activitat que hi havia hagut al monestir des de l'anterior inventari fet quan morí Guidiscler l'any 979, en el qual gairebé s'assolia la xifra de seixanta-cinc còdexs.

Ultra les relacions i els contactes diplomàtics amb personatges eclesiàstics, com l'abat Gauslí de Fleury, i civils, com el monarca Sanç el Gran de Navarra, entre altres, són també conegudes les activitats d'Oliba com a escriptor i promotor d'obres religioses, literàries i historiogràfiques, en les quals sempre estigué mogut per la necessitat d'impartir normes i preceptes d'actuació.

Aquesta lògica premissa es dona en la major part de les obres anteriorment esmentades per R. Beer (1910, pàg. 258), com la *Carta sobre la treva de Déu*, cartes de possessió del monestir i una altra de dirigida als monjos de Ripoll l'any 1023. L'habilitat d'Oliba com a predicador es reflecteix en el *Sermo Olibae episcopi in Natali S. Narcissi*, o en el sermó amb motiu de la dedicació de Ripoll l'any 1032 que, segons A.M. Mundó, serví de model en la seva part hagiogràfica al monjo **Garcias**, per al tractat sobre les relíquies de l'altar de Cuixà.

Nota

A. M. Mundó també atribueix a Oliba un cert nombre de fórmules litúrgiques dels dos sacramentaris de Vic i de Ripoll, conservats a l'arxiu capitular de Vic (manuscrits 66 i 67), sobretot els prefacis històrics, i un ofici de la festa de Sant Pau de Narbona, amb la signatura 822 dels manuscrits de Montserrat.

Un elogi funerari, el *Carmen Epicedion*, al comte de Barcelona Ramon Borrell, mort l'any 1017, i la carta d'Oliba dirigida al seu amic Arnau Mir de Tost, amb motiu de la tramesa de relíquies per a la dedicació de l'església del castell de Tost l'any 1040, són dos exemples més de la variada obra literària d'Oliba, dirigida sempre cap a una missió pastoral i cultural.

Suposem també l'abat Oliba, si no com a autor directe, almenys sí com a promotor d'obres fetes per altres monjos que treballaven a l'escriptori impulsats pel seu estímul. Aquest seria el cas del famós *Tractat* o *Carta del monjo Garcias*, que degué redactar a instàncies seves, i, fins i tot, basant-se en alguns textos hagiogràfics de l'abat, la història del monestir de Cuixà i l'ampli inventari de les seves relíquies.

La figura del **monjo Oliba** (s. XI - d. 1065) és potser una de les més destacades dins el grup de col·laboradors de l'abat homònim. Fou ell qui redactà el tractat *De ponderibus et mensuris* i confeccionà una obra de contingut matemàtic centrada en l'àbac. És una de les obres que ofería el pròleg en versos lleonins, recollits per B. Ribas, i als quals seguia el capítol *De multiplicatione uel diuisione abaci numerus*. Algunes de les obres de cronologia contingudes en el manuscrit 37 podrien ser també obra del monjo Oliba, segons que fa constar J. Villanueva.

Altres obres atribuïdes a Oliba i que figuren en aquest manuscrit perdut són les que fan referència al còmput eclesiàstic. Entre aquestes obres constava el tractat *Incipiunt epistolae de pascae ciclo dionisiali ab Oliua Sanctae Virginis Mariae Riupollentis monaco editae*, que es troba també en el manuscrit París, Bibliothèque Nationale, lat. 7476.

J. Villanueva, a partir de la lectura que féu del manuscrit 37, recollí el pròleg d'aquesta obra en un dels apèndixs del tom VIII del seu *Viage literario...*, que es correspon literalment amb el text del manuscrit parisenc. Aquest pròleg consta també en el manuscrit 167 del Museu Episcopal de Vic, l'anomenat *Liber Regius*.

També són obra del monjo Oliba les dues cartes, de contingut computístic, publicades per J. Villanueva (1821, pàg. 222 i següents) i conservades en el manuscrit Vat. Reg. Lat. 123 (f. 126 i 126v.), *Epistola Oliuae monachi ad dominum Oliuam episcopum de feria diei natiuitatis Christi* i *Epistola Oliuae monachi ad Dalmacium monachum de feria diei natiuitatis Christi*.

En l'actual manuscrit ACA, Ripoll 42, entre els diversos camps de què tracta, hi trobem mostres de la seva dedicació al camp musical, car hi ha el *Breuiarium de Musica* que se li atribueix. J. Millàs i Vallicrosa ja havia posat de manifest el caràcter científic de l'obra d'aquest monjo.

Nota

El títol de l'obra de contingut matemàtic figura en el manuscrit amb les paraules següents: *Incipiunt regulae abaci ab Oliua Virginis Mariae Riupollentis monacho editae*.

Nota

En el catàleg de manuscrits de P. de Bofarull figurava també la indicació d'una altra obra de la mateixa temàtica que la del manuscrit parisenc, titulada *Tabulae computi ecclesiastici editae ab Oliua monacho Riupollensi anno 1061*.

En el manuscrit Vat. Reg. Lat. 123 hi ha una extensa obra miscel·lània (de contingut i d'autors), amb textos d'astronomia i còmput en quatre llibres, titulada *De astronomia*, que figura sota la seva responsabilitat.

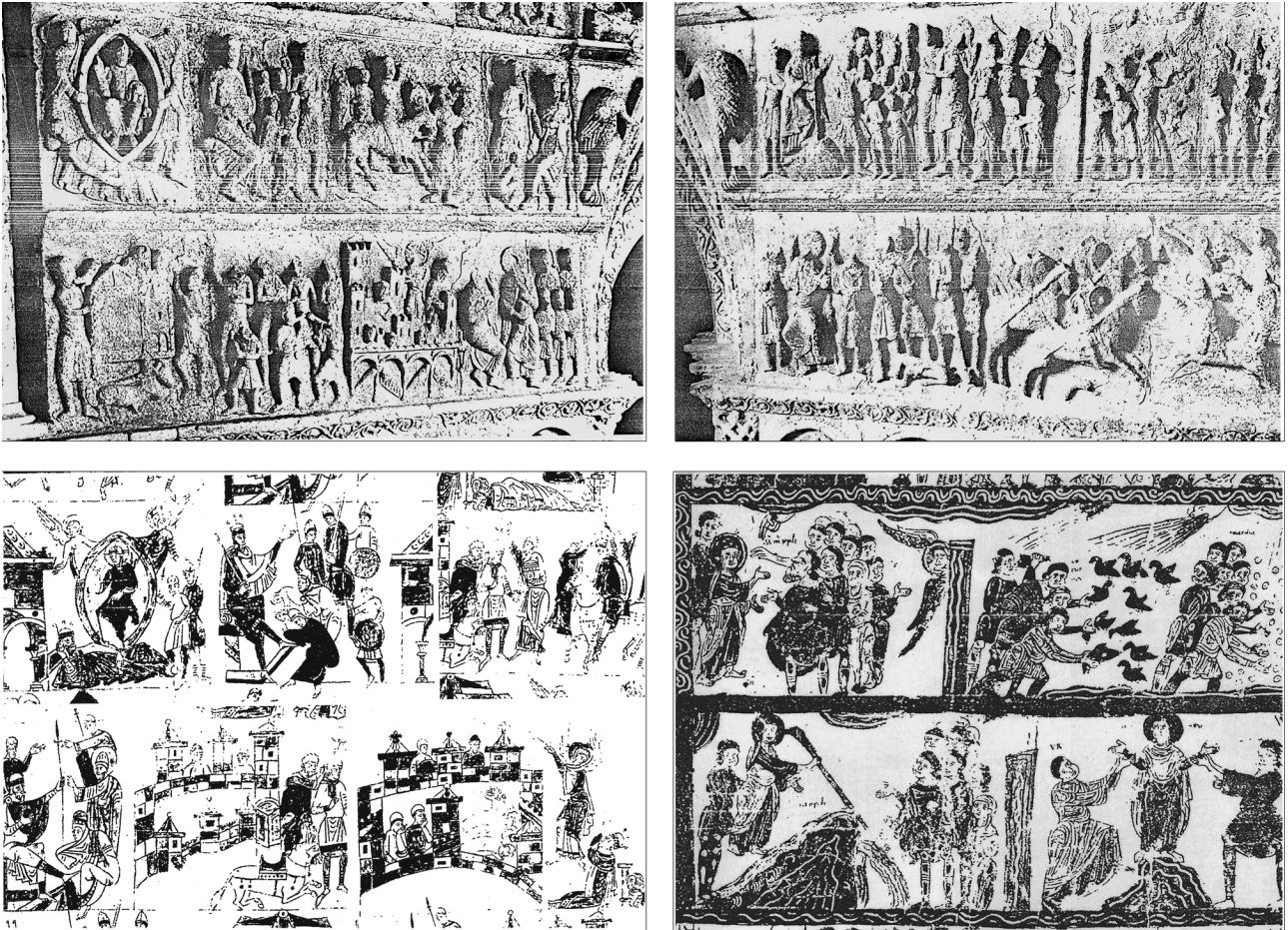
Arnald i Gualter són els noms de dos copistes més, i potser il·luminadors, que juntament amb el monjo Oliba treballaren sota les ordres de l'abat del mateix nom en la redacció del *Breuiarium de Musica* del manuscrit ACA, Ripoll 42, que també conté textos de Boeci. A més de Garcias, Oliba, Gualter i Arnald, cal recordar el nom de Guifré, que inclogué unes breus frases de recomanació a la lectura del text al començament del manuscrit ACA, Ripoll 52, i que degué ser, consegüentment, un altre dels homes que treballaren sota l'impuls del gran abat, copiant i il·luminant manuscrits al taller de Ripoll.

Juntament amb una pluralitat d'obres relacionades amb el culte i amb la litúrgia, la literatura patristica, els textos científics i els autors clàssics, el dret, la gramàtica i la retòrica, el llarg catàleg d'obres és encapçalat amb tres bíblies miniades:

- 1) La Bíblia que es conserva en el manuscrit BAV, Vat. Lat. 5729.
- 2) La Bíblia de Rodes (manuscrit París, B. N. Lat. 6), anomenada *Bíblia de Noailles* perquè aquest militar francès la va donar després d'haver-la pres del monestir de Sant Pere de Rodes, on es guardava.
- 3) La tercera és la conservada, només en fragments, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

La seguretat de l'origen ripollès de la primera es basa en la tesi de J. Pijoan (1911-1912), segons la qual les seves il·lustracions de *l'Èxode* i del *Llibre dels Reis* serviren de model per a una part dels relleus de la portalada de l'església del monestir (vegeu les il·lustracions de la pàgina següent). Les hipòtesis se succeeixen, en canvi, en el cas de l'exemplar procedent de Sant Pere de Rodes, però en tot cas la seva ascendència artística relacionada amb l'escriptori ripollès és indubtable.

Els anys immediatament posteriors a la mort de l'insigne abat, l'activitat de l'escola monasterial no sembla pas que decaigués, i continuà les pautes ja marcades, gràcies probablement a l'impuls del mateix monjo Oliba, alguns dels escrits del qual semblen confeccionats poc després de la mort de l'abat.

Estudi comparatiu de les escenes dels llibres dels Reis i de l'Èxode a la portalada de Santa Maria de Ripoll i a la Bíblia de Ripoll (manuscrit Vat. Reg. Lat. 5729).

A aquesta època deu correspondre un evangeliari datat l'any 1048, actualment perdut, descrit per J. Villanueva (1821, pàg. 43) i il·lustrat amb inicials il·luminades i amb imatges dels evangelistes, de factura maldestra, al començament dels quatre Evangelis. L'actual manuscrit ACA, Ripoll 151, còdex miscel·lani que s'inicia amb el *De locis sanctis* de Beda i el *Sacramentarium Riuipullense*, manuscrit 67 de l'arxiu capitular de Vic, sembla també producció ripollesa nascuda a mitjan segle XI, i potser podem dir el mateix de l'interessant manuscrit Vat. Reg. Lat. 123, datat l'any 1056, amb una cinquantesena d'il·lustracions sobre temes astrològics amb fortes reminiscències clàssiques. Aquest còdex, que pertangué durant molts anys a la biblioteca de Sant Víctor de Marsella, ha estat atribuït per diversos autors a l'escriptori de Ripoll.

Totes aquestes obres constituïren la davallada d'una etapa d'esplendor durant la primera meitat del segle XI, i l'inici d'un període d'encarcament i de decadència cultural sobre els quals s'ha insistit molt, en relacionar-los amb els greus esdeveniments que es produïren en el monestir durant aquells anys.

Sembla que la minva del nombre de treballs científics a Ripoll fou provocada pel relaxament general de la disciplina monàstica, pels nomenaments simoníacs d'alguns abats i per la malversació de recursos econòmics del monestir, circumstàncies que apareixen severament amonestades a la butlla del papa

Alexandre II, dirigida al monestir l'any 1063. El deteriorament posterior de la situació obligà Bernat II, comte de Besalú, a col·locar el monestir de Ripoll sota la jurisdicció de Sant Víctor de Marsella l'any 1070.

Malgrat aquestes alteracions tan greus, la tutela marsellesa degué normalitzar novament la vida monàstica i fins i tot reactivar la tasca de l'escriptori durant les darreres dècades del segle, dades confirmades per dos elements:

1) D'una banda, les notícies de còdexs produïts amb seguretat a Ripoll durant aquells anys.

2) De l'altra, les obres conservades de cronologia similar, que sobre qüestions relacionades amb la litúrgia i especialment amb la moral eren copiades a l'escriptori aquells anys.

L'anàlisi dels còdexs conservats ens fa veure que la major part de l'activitat dels escriptors estava abocada a l'elaboració de còdexs de temàtica litúrgica, cosa lògica perquè aquests llibres eren imprescindibles per a les necessitats de la celebració eucarística i de l'ofici diví de les esglésies, els monestirs i les catedrals. La patristica també està ben representada en el repertori de manuscrits transcrits al nostre país.

En menor grau, però en un nombre gens negligible, hom constata la presència de textos profans, amb alguns autors clàssics, com Virgili, Ciceró, Estaci o Horaci, encara que el lloc d'honor se l'emporten els de caràcter gramatical, en el doble vessant de glossaris i de tractats teòrics, que no sols devien contribuir a millorar la llatinitat dels textos, sinó que també eren font d'inspiració per a l'estil preciosista d'alguns dels escriptors. Dins el camp de les activitats pròpies del *quadriuium*, Ripoll destaca per damunt de la resta d'escriptors catalans.

La singularitat de Ripoll en matèria científica contrasta amb l'activitat d'altres centres peninsulars, com els ubicats geogràficament a l'àrea de la Rioja: San Martín de Albelda o San Millán de la Cogolla. Mentre que en aquest darrer centre trobem només la presència migrada dels primers numerals àrabs en l'obra de Vigilán de Albelda, a l'escriptori de Ripoll ja trobem tota una orientació científica clara, fet que explica el comportament diferent dels ambients catalans i dels de la Rioja davant el contacte amb els mossàrabs. I és que el bagatge científic que ens llega Ripoll respon a tota una tradició que s'inicia ja en època visigòtica.

Pel que fa a la literatura tècnica, amb Ildefons de Toledo, *De uiris illustribus* 22, sabem que Eugeni I tenia certs coneixements sobre la Lluna, la qual cosa fa suposar un estudi de la literatura pertinent, a la qual també va recórrer el rei Sisebut en la composició del poema *De eclipsi lunae*, en el qual es basa, fonamentalment, en Lucreci, Virgili, Sili i Draconci. A Toledo hi devia haver, doncs, alguns manuscrits astronòmics, dels quals no tenim notícia.

Textos profans

El text de Virgili es troba al manuscrit 197 de l'arxiu episcopal de Vic, del segon quart del segle XIII; el de Ciceró, al manuscrit 42 de Ripoll, ACA, del segle XI; el d'Estaci, al manuscrit 83 de Ripoll, ACA, del segle X, i el d'Horaci, al manuscrit 7 de Roda, arxiu de la catedral de Lleida, del segle XI.

Sí que tenim notícia, en canvi, de manuscrits de temàtica mèdica, com el París, BN. lat. 10233, que procedeix de Toledo i que conté Oribasi i el *De podagra* de Rufe, al costat de resums sobre flemons i inflamacions i diverses receptes. Altres còdexs, amb textos mèdics, podrien tenir ascendència hispànica.

Pel que fa a les ciències exactes, malgrat la decadència de les matemàtiques a partir del segle III, sembla que les exigències materials de la vida eclesiàstica i més especialment de la vida monàstica contribuïren, sens dubte, al manteniment d'un *minimum* de cultura matemàtica. Seguint Cassiodor, Isidor insisteix, en les seves *Etym*, III, 4, en els serveis que presten els nombres *Quid praestent numeri*, sobretot per al càlcul de les hores, dels mesos i dels anys. No hi ha dubte sobre el valor pràctic d'aquestes indicacions, si les comparem amb les precisions sobre l'horari monàstic exposat en la *Regula monachorum*, cap. 5. El problema del càlcul dels anys es planteja en el còmput de les festes mòbils i en la cronologia històrica, de manera que, si no tots els clergues i monjos, almenys sí que un grup d'elit tenia un mínim de cultura matemàtica.

Lectures recomanades

Per a completar i aprofundir l'estudi dels monestirs i el paper que van tenir en la cultura durant l'edat mitjana, us recomanem la lectura dels llibres següents:

U. Eco (1985). *El nom de la rosa*. Barcelona: Destino.

M. Lemoine (1997). "Les auteurs classiques dans l'enseignement médiéval". *Histoire de l'éducation* (núm.74, pàg. 39-58).

A.M. Mundó (1994). "La cultura artística escrita". *Catalunya Romànica* (vol. i, pàg. 133-162).

L.D. Reynolds; N.G. Wilson (1986). *Copistas y filólogos* (trad. cast.). Madrid: Gredos.

P. Riché (1968). *De l'éducation antique à l'éducation chevaleresque*. París: Flammarion.

P. Riché (1989). *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age. Fin du Ve siècle -milieu du XIe siècle* (2a ed.). París.

És cert que la composició de les biblioteques medievals reflecteix la prevalença de determinats interessos, com assenyala Ph. Wolff (1987). Els interessos científics de Ripoll es veuen també en dos altres manuscrits: els ACA Ripoll 74 i 59. Cal tenir en compte, òbviament, l'ús escolar d'aquests glossaris, destinats a aclarir aquells termes difícils que servien per a la comprensió correcta dels textos, però el que interessa destacar és que s'hagin glossat tantes vegades termes científics, no tan sols del camp de l'astronomia-astrologia, sinó també d'altres camps de la ciència, com la zoologia, la medicina, la botànica, etc. Tota elecció comporta, evidentment, una selecció prèvia segons uns interessos ben determinats, en aquest cas, clarament científics.

Aquí rau un dels mèrits del monestir de Ripoll a l'hora de valorar la importància del seu llegat cultural, però sobretot científic. No hem de menystenir, però, la resta de còdexs, de temàtica litúrgica i patristica, que, d'altra banda, formaven part de les constants culturals de tots els monestirs medievals, i els

Pel·lícula recomanada

J.J. Annaud (1986). *El nom de la rosa* (Le nom de la rose).

còdexs d'autors clàssics profans, que Ripoll també compartia amb altres centres monàstics, per bé que en una quantitat superior, ultra la important producció poètica, històrica, hagiogràfica i jurídica.

4. El renaixement carolingi: Teodulf

El renaixement carolingi afavoreix la interacció de la cultura clàssica i la tradició cristiana, que ja havia començat després de la pau constantiniana, però es consolida durant l'edat mitjana i constitueix la contribució essencial d'aquesta època a la cultura europea.

Aquesta reforma s'inspirava tant en unes idees polítiques ben determinades (l'imperi carolingi considerat com la continuació de l'imperi romà) com en un ideal religiós també ben precís (el llatí com a llengua de l'Església havia de trobar el seu lloc en l'imperi, des d'aleshores, cristià). D'aquesta manera, el dualisme, que marca tota aquesta reforma però que era, com a tal, una herència dels segles anteriors (represa de la tradició dels segles IV i V, que havien fusionat els elements clàssics i profans amb la tradició cristiana), estigué afavorit per la política mateixa de Carlemany.

Un dels principals artífexs d'aquesta reforma carolíngia fou **Alcuí de York** (735-804), el qual va conèixer en aquella església una biblioteca que ens ha descrit parcialment. Allí figuren en un catàleg admirable els principals escriptors eclesiàstics, com Jeroni, Hilari, Ambrós, Agustí, Cassiodor i Beda, però també Plini i Ciceró, Seduli i Juvenc, Avit, Pròsper, Paulí, Arat, Fortunat i Lactanci, així com Virgili, Estaci i Lucà, Probus i Focas, Donat i Priscià.

Aquesta mena d'admiració entusiasta pels autors antics va deixar empremta en la legislació escolar de Carlemany i en les nombroses escoles episcopals i monàstiques del seu imperi.

Així, entre les **escoles episcopals**, cal assenyalar **Auxerre**, on es poden descobrir durant un temps les ensenyances de gramàtica i de cosmografia d'Heiric i posteriorment de Remigi; recordem també Lupus de Ferrières, interessat per problemes mètrics i gramàtics i excel·lent coneixedor de Ciceró, com després ho és Verona Ratherius, de qui probablement tots som deutors de la conservació dels poemes de Catul.

El signe més característic d'aquest temps és, potser, l'aparició de **potents i prestigioses escoles en els monestirs**:

1) Principalment, **Tours**, on sota la inspiració d'Alcuí, es llegien els clàssics, per bé que ell previngués els seus alumnes dels riscos de la preciosa loquacitat dels autors pagans, i, a instigació seva, recordem amb mèrits idèntics Fulda i Reichenau, i noms tan sorprenents i prestigiosos com el de Raban Maure, Godescalc o Walafriad Estrabó.

2) Simultàniament, **Corbie**, **Fleury** i **Bobbio** mantenien el seu prestigi tradicional com a llar de manuscrits, d'excel·lents còpies i de conreu dels autors antics.

Altres col·laboradors de Carlemany són els italians Pere de Pisa (†799), Paulí d'Aquileia (c. 750-803), Pau Diaca (720-799), l'irlandès Climent Scotus (que viu a cavall entre els segles VIII i IX) i l'espanyol **Teodulf d'Orleans** (c. 750-821), bisbe d'Orleans i després arquebisbe, i potser simultàniament abat de Fleury. Fou teòleg, i escriví per encàrrec del rei i de l'emperador, però a la cort literària de Carles, Teodulf fou, per damunt de tot, poeta. Conreà diversos gèneres literaris: poesia religiosa litúrgica, poemes cortesans molt humans i descriptius de certa vocació èpica, faules i historietes. La major part d'aquests poemes estan escrits en díctics elegíacs, per bé que també emprà altres metres, com l'estrofa sàfica adònica o altres, i en alguns es percep la influència d'autors clàssics, sobretot d'Ovidi.

Amb la *renouatio* carolíngia, la llengua es transforma, però no d'una manera sobtada ni radicalment. Sense deixar d'emprar paraules i girs propis del període anterior, el llatí adquireix un aspecte nou. L'estudi i la imitació dels clàssics depura la llengua dels millors autors; el seu llatí no és pròpiament clàssic ni una imitació servil dels antics.

El llatí d'aquest període, d'una banda, queda sota la influència del període anterior i, de l'altra, crea formes noves i s'adapta a les diverses necessitats de la vida intel·lectual i de la cultura material i de l'esperit. Aquesta és la llengua que se sol anomenar **llatí medieval** i que els poetes lírics del segle XII i l'escolàstica van convertir en un instrument admirable d'expressió.

Exemple

Un exemple de la poesia religiosa litúrgica de Teodulf és un himne en díctics elegíacs compost per a la processó del diumenge de Rams i que duu per títol *Gloria, laus et honor*.

Lectura recomanada

Per a ampliar el tema de la renovació carolíngia, llegiu l'estudi següent:

P. Riché (1991). "Réflexions sur l'histoire de l'éducation dans le Haut Moyen Âge (V^e-XIe siècles)". *Histoire de l'éducation* (núm. 50, pàg. 17-38).

5. La literatura llatina medieval a Catalunya

5.1. *Carmina* de Ripoll

La col·lecció de poesia amorosa dels poemes de Ripoll, *Carmina Riuipullensia*, es correspon pel que fa al contingut, la forma i les circumstàncies a un dels corrents de l'anomenada *poesia goliardesca*. Altres col·leccions de poemes d'aquest tipus són, tal com hem vist, els *Carmina Burana*, els *Carmina Cantabrigensia* i els *Carmina Ratisponensia*, aquests darrers un conjunt de poesia femenina escrit per joves amb el qual es pot relacionar el poema 9, "Ad amicam" o "Amicae et amici dialogus", dels *Carmina* de Ripoll.

Els *Carmina Riuipullensia*, recollits en el manuscrit ACA, Ripoll 74 (f. 97v. - 98r. i 102r.), d'autor i origen ara per ara desconeguts, constitueixen una mostra extraordinària de poesia amorosa goliardesca. Són un conjunt de vint poemes presentats de manera molt particular, amb lletra diminuta, amb els títols escrits totalment o parcialment a l'inrevés (*macimada* per *ad amicam*), fet que es pot interpretar com si el copista es volgués sostreure de la severitat monàstica.

Pel que fa a la mètrica emprada, cal dir que el cançoner ofereix una varietat formal apreciable i força representativa dels sistemes i els tipus de versificació de la poesia llatina medieval, en la qual conviuen, tal com hem vist, dues maneres de versificar clarament distintes per bé que emparentades:

- La **versificació mètrica** pròpiament dita o quantitativa, que és herència escolar de l'antiguitat clàssica.
- La **versificació rítmica**, basada en el còmput sil·làbic, la distribució d'accents en el vers i altres factors secundaris.

Pel que fa a la versificació mètrica, el cançoner presenta només dos tipus de versos mètrics, i ambdós de base dactílica: l'**hexàmetre dactílic** i el **pentàmetre dactílic**. Les formes concretes en què figuren en el cançoner aquests tipus de vers són les següents:

1) Hexàmetres purs

Un exemple d'hexàmetres purs és el poema 15 (només en part):

Conjunt de *Carmina Riuipullensia* corresponents al manuscrit ACA, Ripoll 74, f. 97v., escrits per l'Anònim Enamorat de Ripoll.

Lectura complementària

Els textos que reproduïm en aquest subapartat es poden consultar a *Carmina Riuipullensia* (text, trad., introd. i notes de J.L. Moralejo). Barcelona: Bosch, 1996.

Ad amicum

"Gemma puellarum, ualeas; hoc mandat amicus.
Vt mare uincit aquas immenso gurgite cunctas,
Lucifer utque suo constringit sydere stellas,
Sic tua forma nitens alias superare puellas
Cernitur, et quare uolo te, mea dulcis, amare."

2) Hexàmetres amb rimes diverses

- **Leonins:** amb rima interna, entre un primer hemistiqui amb cesura penthemímera i el final del vers. Un exemple de leonins és el poema 5 (tret dels dos versos finals, que són *caudati*):

Ad amicum

"Luna uelut stellas, sic uincis, amica, puellas;
Mente tibi pura quare cupio bona plura.
Corde tibi puro, uirgo, per numina iuro:
Ardet ut in lignis succensus maximus ignis,
Sic mea mens ardet; moriar, si quod uolo tardet."

- **Amb triple rima interna,** després de cesura trihemímera, penthemímera i final. Un exemple de triple rima interna és el poema 18, v. 1:

"Quisquis eris qui credideris fidei mulieris,"

- **Caudati o pariat**
Un exemple de *caudati* o *pariat* és el poema 9:

Ad amicum

"Conqueror et doleo de te, mea dulcis amica:
Quod prohibet facies, nimis exigit esse pudica.
Fac placeas Veneri, Veneris uel desine formam;
Me doctore potes Veneris cito discere normam."

- **Trinini salientes:** és una combinació dels dos tipus precedents, amb rima a/a/b//c/c/b. Un exemple de *trinini salientes* és el poema 18, v. 2-3:

"Nonne uidesquam curta fidesmanet in muliere? Crede mihi, si credis ei, quia decipiere."

3) Díctics

- **Dístic elegíac pur:** hexàmetre + pentàmetre. Un exemple de díctic elegíac pur és el poema 4:

Quomodo prius conuenimus

"Sol nimium feruens medium dum scandit Olympi,
Fessus pernimium membra thoro posui.
Ostia clauduntur, non clauditur una fenestra,
Que placido uento peruia sola foret."

- **Dístic elegíac epanalèptic:** el primer hemistiqui de l'hexàmetre es repeteix com a segon del pentàmetre. Un exemple de dístic elegíac epanalèptic és el poema 6:

Ad amicum

*"Dulcis amica mei, ualeas per secula multa;
Sis semper felix, dulcis amica mei.
Dulcis amica mei, superat tua forma puellas,
Luna uelut stellas, dulcis amica mei."*

Pel que fa a la versificació rítmica, el cançoner presenta versos d'origen trocaic, sorgits de la imitació de versos mètrics basats en el peu anomenat **troqueu**; versos d'origen iàmbic, a partir de la imitació de versos mètrics basats en el peu anomenat **iambe**; versos d'origen líric o logaèdic, a partir de la imitació de versos mètrics del tipus anomenat **eoli**, isosil·làbics i no basats en la repetició d'un determinat peu. Algunes formes concretes en què figuren aquests tipus de vers en el cançoner són les següents:

1) Versos d'origen trocaic

- Versos de 8 síl·labes i accentuació paroxítona, en estrofes de 4 monorims (poema 2):

Vbi primum uidi amicum

*"Maio mense, dum per pratum
pulchris floribus ornatum
irem forte spatiatum,
uidit quiddam mihi gratum."*

2) Versos d'origen iàmbic

- Versos de 7 síl·labes i accentuació paroxítona, en estrofes de 4 monorims o pariatos (poema 10):

Quare cupidini militauerim

*"Graue uulnus amoris
nimis habens doloris,
magni causa furoris,
multum infert terroris."*

3) Versos d'origen líric

- Versos de 6 síl·labes i accentuació proparoxítona + 6 síl·labes i accentuació proparoxítona en parells assonants (poema 7):

De somnio

"Si uera somnia forent que somnio,
Magno perhenniter repleret gaudio.
Aprilis tempore, dum solus dormio
In prato uiridi, iam satis florido,

Virgo pulcherrima, uultu sydereo,
Et proles sanguine progressa regio,
Ante me uisa est, que suo pallio
Auram mihi facit cum magno studio.

Auram dum uentilat, interdum dultia
Hore mellifluo iungebat basia,
Et latus lateri iuncxisset pariter,
Sed primum timuit ne ferrem grauius."

5.2. Ramon Llull

Fill de pares barcelonins, Ramon Llull va néixer a la ciutat de Mallorca entre el 1232 i el 1235. Feia cinc anys que Jaume I havia conquerit el regne insular, i per bé que és possible que Llull, de jove, estigués al servei del Conqueridor, és cert que tingué el càrrec de senescal a la cort de l'infant en Jaume, després Jaume II de Mallorca. El 1256 es casa amb Blanca Picany, que li donà dos fills.

Gràcies a referències personals contingudes en algunes de les seves obres i a la *Vida coetània*, relat que Llull féu als seus deixebles sobre els principals esdeveniments de la seva existència, conservat en llatí i en una traducció catalana una mica posterior, sabem que Llull, en aquesta etapa cortesana de la seva vida, conreà la poesia amorosa dins la tradició trobadoresca. Aquestes poesies profanes de Ramon Llull s'han perdut, sens dubte perquè ell mateix es degué encarregar de fer-les desaparèixer.

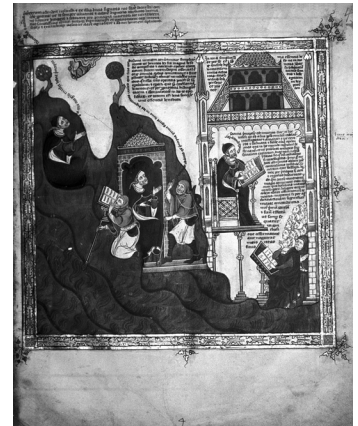
Al començament de *Lo desconhort* Ramon Llull fa una breu al·lusió a la seva vida dissipada i a l'esdeveniment que el portà a abandonar-la:

"Quan fui gran e sentí del món sa vanitat,
comencé a far mal e entré en pecat,
oblidant Déu gloriós, siguent carnalitat;
mas plac a Jesucrist, per sa gran pietat,
que s presentà a mi cinc vets crucifigat,
per ço que l remembràs e n fos enamorat..."

Ramon Llull. *Lo desconhort* (estrofa 2).

El servei per al qual Déu el cridava es reduïa a tres aspectes concrets:

- 1) Una labor de missioner i de conversió dels infidels, exposant fins i tot la pròpia vida al martiri.
- 2) Tot un pla de composició de llibres per a lluitar contra els errors dels infidels.

Ramon Llull, el primer a utilitzar el català com a llengua literària. Pergamí del Còdex de Sanct Peter, amb escenes de la vida de Llull.

3) Sol·licitar del papa i dels prínceps cristians la creació d'escoles on hom ensenyés l'àrab i altres llengües de pagans, per tal de formar tot un exèrcit de missioners idonis.

Així, Ramon Llull trencà els vincles familiars i se separà de la seva muller i dels seus fills, i vengué les seves possessions, reservant-ne només una part per al manteniment de la seva família.

"car muller n'hai leixada, fills e possessions...
e en aquest negoci de mon patrimoni
hai tota hora despès e n'hai tant larguejat,
que li meu infant n'estan en paupertat..."

Ramon Llull. *Lo desconhort* (estrofes 14 i 18).

Presa aquesta determinació, Ramon Llull emprengué un pelegrinatge que el portà a Sant Jaume de Galícia i al monestir de Rocamadour. De tornada es proposà anar a París per tal d'adquirir a la Universitat els coneixements necessaris per a l'empresa a què se sentia cridat. Però sant Ramon de Penyaforç li aconsellà que tornés a la seva illa nadiua i que es lliurés a l'estudi. Així, a Mallorca i durant un període de nou anys, Llull es formà intel·lectualment, potser sota la direcció dels monjos del Císter. Consta que un esclau sarraí li ensenyà l'àrab, llengua que va arribar a dominar, i aprengué llatí. Es tracta d'una etapa decisiva per tal com, de mica en mica, adquireix una sòlida preparació filosòfica, teològica i literària que l'havia d'ajudar extraordinàriament en la seva producció futura.

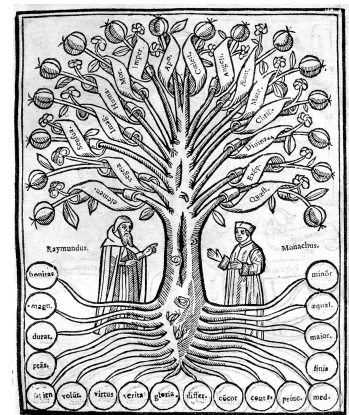
Un cop acabada l'etapa de formació inicial a la ciutat de Mallorca, Ramon Llull es retirà, segurament al puig de Randa, a uns trenta quilòmetres de la ciutat, per tal de lliurar-se a la contemplació. A la *Vida coetània* diu que, al cap de vuit dies, estant en contemplació i amb els ulls fits al cel, de sobte li vingué certa il·lustració divina ("*subito Dominus illustravit mentem suam*") que li donà el mitjà i la forma de fer un llibre contra els errors dels infidels, que cal identificar, sens dubte, amb *l'Art abreujada d'atrotar veritat*.

Abans del 1275 ja havia escrit uns disset llibres, entre els quals l'extensíssim *Libre de contemplació*. En morir el Conqueridor, l'infant heretà la corona de Mallorca i concedí a Ramon Llull els mitjans per a fundar un col·legi de llengües orientals a Miramar (entre Valldemossa i Deià) perquè tretze franciscans poguessin aprendre-hi l'àrab i missionar-lo després en terres d'infidels. El 1285 assistí al capítol general dels dominicans a Bolonya, i dos anys després anà a Roma per tal d'aconseguir de la cort pontifícia la fundació d'altres col·legis poliglots. El 1288 anà a París i fou a la Sorbona on llegí públicament la seva art. Així obtingué el magisteri en arts, car no podia aspirar al de teologia perquè era casat. El seu pelegrinatge va continuar per diversos països de la Mediterrània, on exerceix la predicació alhora que continua escrivint la seva obra.

Escrites en àrab, llatí, català o provençal catalanitzat, ens han arribat 327 obres autèntiques de Llull.

La major part de l'obra de Ramon Llull s'ha conservat en llatí; una part petita però gens menyspreable de textos té una doble versió catalana i llatina; finalment, una altra part encara menor té una versió exclusiva en català (de 265 obres escrites, 57 s'han conservat en català, de les quals 20 tenen una versió només en català i les 37 restants tenen una doble versió catalana i llatina).

- *El llibre de contemplació en Déu*, la seva primera obra, va ser redactada l'any 1272 originàriament en àrab i traduïda després al català i al llatí. Hi esbossa la seva filosofia i les bases de la seva teologia mística. D'aquesta etapa de formació filosòfica data també l'obra *Art abreujada d'atobar veritat*, composta a Mallorca el 1271, de la qual hi ha text català i llatí (*Ars compendiosa inueniendi ueritatem*), i que se sol anomenar *Ars magna primitiva*. És el primer intent d'art general lul·liana. Llull creu que amb aquest llibre podrà convertir fàcilment els sarraïns i infidels a la fe catòlica i que el cristià trobarà la resposta als seus dubtes.
- *El llibre de l'orde de cavalleria* va ser escrit entre 1274 i 1276 per fortificar els ideals cristians de l'estament militar del segle XIII.
- *La Doctrina pueril* (1275), programa d'educació sota els preceptes del cristianisme.
- L'anomenada *Taula general*, començada a Tunis el 1293 i acabada a Nàpols el 1294, que constitueix la base de l'ars *combinatòria* lul·liana que va aprofitar la filosofia de Leibniz en el segle XVII.
- *L'Arbre de ciència*, amb una versió en català i una en llatí, fou escrit a Roma entre el 1295 i el 1296. És una "nova enciclopèdia", molt diferent de les que van escriure Bartomeu l'Anglès o Vicenç de Beauvais, atès que Llull no recorre a catàlegs sistemàtics de dades sinó a una analogia: la comparació orgànica en què cada ciència apareix representada com un arbre amb arrels, tronc, branques, fulles i fruits. Les arrels representen els principis bàsics de cada ciència; el tronc, l'estructura; les branques, els gèneres; les fulles, les espècies; i els fruits, els individus, els seus actes i les seves finalitats. Vol ser un llibre general sobre totes les ciències, que pugui ser entès fàcilment perquè, com confessa el mateix Llull, la seva art general era massa subtil per ser entesa.
- *La Retòrica nova*, obra escrita el 1301 en català, però només conservada en una versió llatina de 1303, ofereix consells i regles per produir discursos. Llull considera que la retòrica, una de les disciplines obligatòries del currículum escolar medieval, juntament amb la gramàtica i la dialèctica, té

L'Arbor scientie de Ramon Llull, en un gravat del segle XVII.

quatre parts: l'ordre, la bellesa, la ciència i la caritat. Aquestes no es corresponen amb les de la tradició llatina general (*inventio, dispositio, elocutio, ornatus, actio*), però recullen molts exemples coneguts.

- La monumental exposició final de la seva concepció de les coses naturals, humanes i divines, l'*Ars Magna Generalis Ultima*, començada a Lió el 1305 i acabada a Pisa el 1308, la darrera gran síntesi filosòfica, teològica, científica i antropològica de l'autor. D'aquesta obra només existeix la versió llatina. Representa el gran esforç de l'autor per exposar clarament i defensar contra els seus adversaris la seva art en una redacció que considerarà com a definitiva.
- *L'Ars brevis* (1308), que és la versió més curta de l'*Ars*, fou escrita perquè els seus deixebles poguessin accedir més fàcilment a tot el sistema lul·lià.

Ramon Llull dedicà tres obres a explicar el seu model de missió: *Tractatus de modo convertendi infideles* (1292), *Liber de fine* (1305) i *Liber de acquisitione Terra Sanctae* (1309). S'hi podria afegir encara un altre escrit més breu, el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest* (1292). El tema central d'aquestes obres és la predicació i la consideració dels destinataris de la missió: musulmans, jueus, cristians orientals i tàrtars o gentils.

Pel que fa a la seva obra poètica, cal dir que Llull compongué poemes de notable vàlua, com ara els següents:

- *Lo desconhort* (1295), on Llull expressa la seva crisi de valors, ja que va passar de la disbauxa cortesana a la religiositat més estricta.
- El *Cant de Ramon* (1299), en el qual la temàtica es redueix a un soliloqui líric del poeta, que implora Déu en la seva desolació humana. Aquest poema és una mena de balanç general de la seva vida, que Llull va escriure quan, ja vell, després d'una vida d'apostolat i devoció se sentí sol i menyspreat pel món.
- *Lo concili* (1311), que va escriure amb motiu de la celebració del quinzè concili ecumènic (Viena, França, 1311-1312). No gaire confiat en el resultat d'aquest concili, Llull amonestà en aquest poema el papa, els prelats i els prínceps, i va demanar al món cristià la pràctica de l'oració.
- *Plant de Nostra Dona Santa Maria* (1275?, 1292?).

En el camp de la prosa més pròpiament "literària" de Llull destaquen dues obres:

1) El *Libre d'Evast e d'Aloma e de Blanquerna* (Montpeller, 1283-1295). El *Blanquerna* constitueix el primer intent de novel·la biogràfica en la literatura occidental de l'edat mitjana. És el llibre que millor reflecteix els ambients de la societat de l'època.

L'obra exposa un pla de reforma del món al voltant de la figura central de Blanquerna, pelegrí rodamón que passa per tots els estaments religiosos fins a arribar a la figura culminant de l'ermità.

2) El *Fèlix*, o *Libre de meravelles* (París, 1288?), que narra la història d'un veritable pelegrí que va errant pel món i es meravella de tot el que veu, per la qual cosa glorifica Déu, creador i ordenador de la natura. El llibre conté l'anomenat *Libre de les bèsties*, narració de caire al·legòric, protagonitzada per animals, on Lull descriu, amb una ironia molt fina, una cort del seu temps, amb les seves intrigues i aventures.

Pel que fa a la llengua, cal dir que la seva opció lingüística és un acte conscient i voluntari, encara que supeditat al valor instrumental que la llengua tenia per ell:

"La entenció per què nós esta amància posam en vulgar, és per ço que los hòmens qui no saben latí pusquen haver art e doctrina com sàpien ligar lur voluntat e amar ab bona amor, e encara com sàpien haver sciència a conèixer veritat; e encara, per ço la posam en vulgar, que·ls hòmens qui saben latí hagen doctrina e manera com de les paraules latines sàpien devallar a parlar bellament en vulgar, usant de vocables d'esta art, car molt hòmens són qui de la sciència en latí no saben transportar en vulgar per defalliment de vocables, los quals per esta art haver poran."

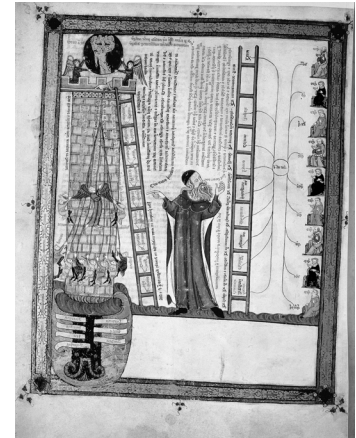
Ramon Lull. *Art amativa*.

El model lingüístic elaborat per Ramon Lull significà un salt qualitatiu extraordinari per a la prosa catalana feta en llatí vulgar.

5.3. Arnau de Vilanova

Arnau de Vilanova ha estat considerat adés italià, adés provençal. Sembla que ambdues suposicions són totalment inadmissibles, ja que en un dels seus tractats afirma que els seus enemics l'acusen de ser "de despreciable nació, o sia català", i hi al·lega textos de l'Esclatúra per a demostrar que Crist no fa distinció entre les diverses nacions. A més, Arnau de Vilanova, durant tota la seva vida, està molt estretament vinculat a València. Hom sol admetre, doncs, que nasqué a València poc després de la conquesta d'aquest regne per Jaume I, el 1238.

A la València conquerida de feia poc la població musulmana era molt densa, la qual cosa propicià que l'autor hi aprengué l'àrab i es familiaritzés amb la cultura musulmana. Estudià medicina a Montpeller i a Nàpols, i assolí un prestigi professional tan gran que era reclamat per papes i reis quan emmalaltien.

Al·legoria de la doctrina lul·liana. Detall del manuscrit de la Biblioteca de Karlsruhe (Alemanya), conegut també per Còdex de Sanct Peter, del segle XIV.

Web recomanat

<http://cdoclull.narpan.net/>

Consulta recomanada

A. Fidora; Josep E. Rubio (ed.) (2008). *Raimundus Lullus. An introduction to his life, works and thought*. Turnhout: Brépols.

Això el dugué a constituir-se en conseller polític i ambaixador de reis, com ara Jaume II d'Aragó i el seu germà Frederic III de Sicília, i li donà una certa immunitat en l'expressió de les seves idees evangèliques i apocalíptiques.

Per la seva condició de metge, Arnau de Vilanova era clergue, com ho eren tots els d'aquesta professió en aquell temps, però, com molts altres, només havia rebut els ordes menors, cosa que li permeté de contraure matrimoni. Es casà amb Agnès Blasi, de família montpellerina, i tingué una filla.

Arnau posseïa un bon coneixement de la llengua àrab pels anys d'infantesa transcorreguts a València, que el posaren en contacte diari amb aquesta llengua; a partir de 1280 s'establí a Barcelona, juntament amb tota la seva família, al servei de la cort de Pere el Gran. Allí coincidí amb Ramon Martí, el gran orientalista dominic, que, a més d'ajudar-lo a aprofundir en la cultura àrab, l'inicià en l'estudi de la llengua hebrea i la literatura rabínica.

En aquesta etapa sabem que ja posseïa una biblioteca mèdica pròpia de manuscrits àrabs, que podia llegir en la llengua original i que féu diverses traduccions de l'àrab al llatí d'aquestes obres. Podem agrupar el conjunt de les seves traduccions en tres categories:

a) Obres autèntiques

Translatio Albumasaridis De medicinis simplicibus.

Translatio Auicenne De uiribus cordis.

Translatio Galieni de rigore et ictigatione et tremore et spasmus.

Translatio doctrine Galieni De interioribus.

b) Obres d'atribució dubtosa

Translatio Coste Ben Luce de physicis ligaturis.

Translatio Hippocratis De lege. Iuramentum.

c) Falses atribucions

Translatio Auenzoaris De regimine sanitatis.

Translatio Alkindi De graduationibus medicinarum.

Així, també per la seva dedicació a la tasca de traducció cal col·locar-lo entre els transmissors de la ciència mèdica àrab a l'Occident llatí, en els inicis de la seva activitat mèdica i professoral. Alhora va contribuir a aquest coneixement pels seus múltiples comentaris a les obres de la medicina àrab traduïdes per

altres. Amb un gran esforç va saber unir les traduccions realitzades amb el conjunt de la seva producció científica original per a la difusió de les doctrines d'autors i textos àrabs, que gràcies a ell foren conegudes i assimilades en la cultura cristianollatina d'Europa.

El 1289 s'estableix amb la seva família a Montpeller, car hi ha estat cridat per tal d'ensenyar medicina a la universitat. Durant la seva llarga estada, la personalitat d'Arnau de Vilanova adquirí un nou caire.

Uns anys més tard, cap al 1299, Jaume II, que el tenia com a metge de cambra però també, quan calia, com a conseller espiritual i com a diplomàtic, l'envia a París, amb la comesa de resoldre, amb Felip IV de França, un plet referent a la possessió de la Vall d'Aran. Arnau aprofità l'estada a França per a divulgar-hi les seves agosarades idees i vaticinà l'adveniment de l'Anticrist per a l'any 1345 (*Tractatus de tempore aduentu Antichristi*), la qual cosa produí la indignació dels teòlegs de la Sorbona, que l'obligaren a retractar-se.

Indignat per la seva retractació a París, a la qual es va veure forçat, Arnau de Vilanova acudí al papa, Bonifaci VIII. El pontífex, informat del que havia succeït a París, l'obligà a abjurar de nou els seus errors. Al mateix temps, Bonifaci VIII, que patia una malaltia renal, trobà en Arnau el metge que necessitava, car gràcies a la seva intervenció millorà de la dolença. Fins i tot posà a disposició del metge català el seu castell de Scorcola, on Arnau escriví el tractat *De cymbalis ecclesiae*, un nou llibre apocalíptic, amb referències a profecies suspectes, on intenta defensar-se de les seves condemncions.

L'octubre del 1303 morí Bonifaci VIII. El nou papa, Benet XI, tampoc no féu cas de les idees reformadores i apocalíptiques d'Arnau de Vilanova, però admirà la seva ciència mèdica.

Anècdotes en la vida d'Arnau de Vilanova

En el temps de Benet XI, l'escriptor mantenia relació amb el fantasiós franciscà fra Bernat Deliciós, al qual per mitjà d'una carta donà compte del greu estat de la salut del sant pare. Deliciós pronosticà que moriria el dia 7 de juliol de 1304, i com que donà la casualitat que encertà la data exacta, Arnau fou acusat d'haver-lo enverinat, però gràcies a les gestions de Jaume II i al seu prestigi professional i d'home honrat, l'incident no va tenir conseqüències greus.

Durant el pontificat de Climent V, que ja abans era un bon amic seu, Arnau de Vilanova fixà la vinguda de l'Anticrist, la fi del món i el judici final per a l'any 1368. A la fi del 1308, Arnau fou cridat a la cort del rei Frederic III de Sicília per tal d'interpretar-li un somni, el qual l'escriptor relacionà amb un altre que havia tingut Jaume II. Un any més tard es traslladà a la cort pontifícia d'Avinyó i davant Climent V exposà els somnis dels dos reis i atacà durament els eclesiàstics, un dels quals envià a Jaume II relació del que havia dit Arnau, que no corresponia amb la versió que aquest havia donat al rei, el qual trencà amb el metge i es disculpà davant Climent V.

Hom conserva encara el text del parlament que Arnau féu davant Jaume II, titulat el *Raonament d'Avinyó*.

De uiribus cordis d'Avicenna, traduït per Arnau de Vilanova. Madrid, Biblioteca Nacional. Manuscrit 3058, f. 62.

Ens han pervingut més de setanta obres de caràcter mèdic escrites per Arnau de Vilanova, totes en llatí i d'extensió molt diversa, car algunes són simples opuscles.

La primera obra mèdica d'Arnau de Vilanova, anterior al 1291, és el *De amore heroico*, un tractat sobre l'amor passional, l'anomenada *malaltia d'amor*. Hi explica els sofriments dels enamorats d'acord amb les teories mèdiques de l'època i proposa alguns remeis per a aquesta afecció considerada potencialment mortal.

El gruix de la producció mèdica correspon als anys de docència a Montpeller, des de 1289-1291 a 1299-1301. El més antic és *De intentione medicorum*, sobre la pràctica clínica. Més tard escriví el *De consideracionibus operis medicine*, on exposà els principis de tota acció guaridora. Cal destacar també *Aphorismi*, comentaris a determinats aforismes hipocràtics, *De humido radicali*, sobre l'humit radical o fluid primigeni en el qual es basa la calor innata i tota la vida orgànica. De 1300 daten les *Medicationis parabolae*, recull de 342 aforismes d'intenció mnemotècnica inspirats en *De ingenio sanitatis* i que van convertir-se en un dels textos més difosos de l'autor.

D'entre el 1302 i 1305 data l'obra *De esu carniium*, on defensa l'abstinència observada pels cartoixans de menjar carn i de no donar-ne ni als malalts seguint els arguments mèdics de Galè, Hipòcrates i exemples bíblics. El 1305 o 1307 escrigué el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, per tutelar la salut del rei d'Aragó, i que aviat es difongué arreu d'Europa. Hi inclou consells sobre el lloc on instal·lar la cort, l'exercici, el bany, el menjar, la beguda, el son i les emocions. Del mateix període sembla que data l'obra amb què culmina la seva carrera científica, l'*Speculum medicine*, una síntesi de la doctrina galènica, i on ofereix un recull sistemàtic dels principis generals de l'art mèdica.

Escrites directament en català només es conserven quatre obres breus, totes de caràcter espiritual: la *Confessió de Barcelona*, la *Lliçó de Narbona*, el *Raonament d'Avinyó* i la *Informació espiritual* adreçada al rei Frederic de Sicília.

5.4. Francesc Eiximenis

Va néixer a Girona l'any 1327. Franciscà menor, s'ordenà com a sotsdiaca el 22 de desembre de 1352. El 1365 assistí a la cúria d'Urbà V a Avinyó per a jutjar l'autenticitat de les *Revelacions* de Pere d'Aragó, i tot seguit anà a París, Oxford, Cambridge, Colònia i Roma, on participà en la vida intel·lectual de les universitats. Va morir essent bisbe d'Elna l'any 1409.

Eixemenis va viure molts anys a València i seguí de prop i amb gran interès els problemes de govern que afectaven aquella ciutat; en els darrers temps del regnat de Joan i s'adonà de la profunda crisi política i econòmica que travessava el país. Com que era un home extraordinàriament agut i bon observador de tot el que l'envoltava i convençut de l'excel·lència i les possibilitats d'una ordenació política basada primordialment en el municipi, assentà els principis d'un règim en molts aspectes burgès, fins i tot amb agosarades insinuacions a un govern republicà com el d'algunes ciutats italianes, actitud que li havia valgut l'enfrontament amb els camperols.

Entestat, d'altra banda, en la tasca d'il·lustrar teològicament i moralment els seus conciudadans, amb l'objectiu d'eleva la formació cristiana d'aquells burgesos amb els quals se sentia tan compenetrat, té la gran habilitat de trobar un estil pla, pintoresc, atractiu, amb el qual aconsegueix atreure els lectors i infondre'ls els ànims necessaris per a llegir els milers de capítols de què consta la seva obra fonamental.

L'obra fonamental de F. Eixemenis és una mena d'enciclopèdia general, de 2.582 capítols, que duu el títol genèric de *Lo Chrestià*, prevista en tretze llibres, tot i que només en va poder redactar quatre. Com a bon escolàstic, Eixemenis segueix un pla molt ben dissenyat, estructura la matèria amb lògica i l'exposa de manera ordenada.

Altres obres destacables d'Eixemenis són les següents:

1) La *Vita Christi*, una obra projectada en llatí, però finalment escrita en català gràcies a la influència de Pere d'Artés. Redactada entre el 1397 i el 1398, narra la vida de Jesucrist basant-se en l'Evangeli i comentaris patristics; inclou un tractat molt breu sobre la Mare de Déu.

2) El *Libre dels àngels*, escrit a València el 1392, tracta de les diverses classes d'àngels, que compara amb les categories d'oficis mundans.

Francesc Eiximenis representat escrivint el *Libre de les dones*, en un box de l'edició del 1495 d'aquesta obra a Barcelona.

3) Sobretot, el *Libre de les dones*. El 1396 escriví aquest llibre, en el qual dona una visió general de la vida femenina del segle XIV, sense oblidar aspectes culturals, com els coneixements musicals de les dones de la noblesa. Es tracta d'un manual interessantíssim per a l'educació de la dona cristiana.

Durant els darrers anys escriví també les obres següents:

- El *Cercapou*, on exposa els principis de la fe cristiana.
- El tractat vocacional *Scala Dei* (inclòs en el *Libre de les dones*).
- La *Doctrina Compendiosa*, que, malgrat la semblança amb el *Dotzè del Cristià*, és d'atribució molt discutible.

Quant a les obres llatines, podem fer els comentaris següents:

- *L'Ars praedicandi populo* (1383). D'abans del 1384 sembla que data la *Summa theologica*, de la qual només es conserva un fragment breu. L'obra desenvolupa les matèries morals que es presenten davant l'home cristià. Manual sobre la predicació, segueix la tradició d'altres llibres semblants i és evident que el mateix autor el fa servir per a les seves obres.
- El *Pastorale* (1398), escrit a València i dedicat al bisbe de la ciutat, consisteix en una guia general per als clergues, amb un comentari sobre l'estat episcopal i els deures pastorals. Probablement seguí el *Pastorale* de sant Gregori, el qual cita sovint.
- Altres obres llatines de F. Eiximenis són: *Psalterium alias laudatorium Papae Benedicto XIII dedicatum* (1404), dedicat al papa d'Avinyó Benet XIII, és una col·lecció d'oracions i meditacions per a la devoció dels eclesiàstics. *Expositio in psalmos poenitentiales*, obra en llatí de devoció per als eclesiàstics.
- Escriví encara altres tractats d'extensió molt curta.

La immensa obra d'Eiximenis suposa una enorme acumulació de materials procedents de diverses i nombroses fonts. Constantment basa les seves afirmacions en textos de l'Escriptura, de pares i doctors de l'Església i tractadistes contemporanis. En general sembla que els autors que addueix són reals, per bé que de vegades no els conegués de primera mà; però també sembla evident que de vegades inventa autoritats o, almenys, pren en consideració autors inventats.

Coneix i cita, naturalment, autors clàssics, com qualsevol escriptor culte medieval, però encara que una gran part de la seva obra fou escrita quan l'humanisme ja s'havia difós per Catalunya, sobretot a la cort, amb la qual Eiximenis tingué molta relació, l'escriptor franciscà veu els escriptors grecs i

romans amb ulls medievals, i si bé aprofita observacions i idees de Ciceró o de Sèneca, per ell són autors "pagànics" i critica les obres amoroses d'Ovidi, tan ben vistes, en canvi, per Bernat Metge.

Nota

Si no considerés autors inventats seria molt difícil d'explicar que, en estendre's sobre problemes de tàctica militar, citi frases o conceptes atribuïts a "aquell famós cavaller Tristany de Leonís", a "Lancelot, famós cavaller", a "lo gran cavaller Palomides", a "lo famós cavaller Ulises", etc.

La seva prosa està exempta de retòrica i de filigranes, i és directa, precisa, quan cal divertidament popular, i disposa d'un vocabulari molt ric i expressiu, tot i que aquest estil pla adquireix una certa solemnitat retòrica en les dedicatòries, quan Eiximenis ofereix els seus llibres a alts dignataris de la cort.

Web recomanat

<http://www.escriptors.cat/autors/eiximenisf/obra.php>

Resum

El llatí medieval és, des d'un punt de vista cronològic, la fase de la llengua llatina que va de l'època carolíngia al Renaixement. En general, fa referència a la llengua literària, però també s'anomena **llatí medieval** el llatí dels documents, sovint redactats amb grans concessions a les llengües vernacles. El llatí medieval és una llengua de cultura i sense subjectes parlants espontanis, però continua essent una llengua viva, per tal com no està sotmesa a cap norma fixa i els escriptors la manegen com a cosa pròpia.

En la llatinitat medieval hi ha, certament, algunes tendències lingüístiques comunes imposades per les escoles, però el llatí medieval resta ben lluny d'oferir un conjunt homogeni. Per això es fa necessari estudiar per separat el llatí de cada regió, el llatí de cadascun dels gèneres literaris (poesia, cròniques, tractats religiosos, vides de sants, etc.), el llatí dels documents, i sotmetre a un examen particular la llengua i l'estil de cada autor.

En la poesia llatina medieval hom pot distingir una **poesia mètrica** d'una **poesia rítmica**. La poesia mètrica roman fidel a les tradicions de la poesia clàssica, no tan sols per la forma quantitativa, sinó també per la llengua i l'estil. La poesia rítmica, en canvi, es basa simplement en el nombre de síl·labes i en l'accent.

L'esdeveniment més decisiu en la consolidació d'una poesia rítmica autònoma és la creació de tres formes específicament medievals: el trop, la seqüència i la *historia rythmica*, o ofici rimat, les tres formes principals de poesia rítmica religiosa.

La poesia profana, amorosa, sorgeix durant els segles XII i XIII en els centres universitaris d'arreu d'Europa, especialment de França i d'Alemanya. La col·lecció més antiga d'aquests poemes és la dels *Carmina Cantabrigensa*, però la col·lecció més cèlebre és la dels *Carmina Burana*. Al nostre país cal destacar els *Carmina Riuipullensia*, recollits en el manuscrit ACA, Ripoll 74, d'autor i origen ara com ara desconeguts, els quals constitueixen una mostra extraordinària d'aquest tipus de poesia amorosa.

La prosa llatina medieval continua l'esforç d'imitació dels autors clàssics i l'aplicació de les normes de la retòrica apreses a l'escola. Un dels elements retòrics més notables de la prosa llatina és l'ús del *cursus*. El *cursus* com a clàusula consisteix en la *pedum cadentia* que clou harmoniosament la frase o el període i resulta de la unió de dues paraules, cadascuna amb accent propi. Mentre el *cursus* rítmic té un origen docte i clàssic, per tal com deriva de les *clausulae* mètriques, la prosa rimada, la forma més característica de la prosa llatina me-

dieval té, en canvi, un origen cristià i un caràcter popular. Aquesta prosa, la musicalitat de la qual es basa en l'homofonia dels finals, té com a objectiu fixar l'atenció en els mots que clouen la frase.

Els escriptors medievals, continuadors de la tradició clàssica, en canvien les formes expressives i les adapten a les exigències del seu temps. Alguns dels gèneres literaris continuen, com l'historiogràfic, l'hagiogràfic, les glosses, etc. Les *artes* i les *auctoritates*, en canvi, constitueixen dues innovacions genèriques pròpies de l'edat mitjana.

El renaixement carolingi afavoreix la interacció de la cultura clàssica i la tradició cristiana, que ja havia començat durant la pau constantiniana, però es consolida durant l'edat mitjana i constitueix la contribució essencial a la cultura europea.

En l'època carolíngia les abadies són els focus de civilització més importants. A partir del segle X, quan una nova estructura de la vida política, econòmica i intel·lectual es comença a dibuixar i quan la vida urbana torna a reprendre la vitalitat d'altres temps, les escoles episcopals són les que es posen al capdavant d'aquest desenvolupament i les que forneixen durant els segles XI i XII la preparació lingüística minuciosa que permet l'expansió brillant de la literatura llatina d'aquest període.

A partir del segle XIII la situació canvià ràpidament. A les universitats que substituïren, en nombre sempre creixent, les escoles episcopals, la dialèctica s'imposà sobre la gramàtica i hom abandonà els *auctores* clàssics per abocar-se a l'estudi de la teologia, del dret, de la medicina, de la filosofia i de les ciències.

En la literatura llatina medieval destaquen, a Catalunya, tres figures: Ramon Llull, Arnau de Vilanova i Francesc Eiximenis.

A la segona meitat del segle XIII, coincidint gairebé amb la redacció de les primeres obres de Ramon Llull, trobem les primeres mostres de textos històrics redactats en català que, per bé que es tracta de versions d'originals llatins, són importants no tan sols des d'un punt de vista lingüístic, sinó també estilístic.

Bibliografia

Bibliografia bàsica

Bastardas, J. (1959). "El latín de la Península Ibérica: el latín medieval". *ELH* (tom I, pàg. 251-290). Madrid: CSIC.

Bertini, F. "Il secolo XI" i P. Dronke, "Il secolo XII". A: C. Leonardi (ed.). *Letteratura latina medievale (secoli VI-XV)*. Un manuale manuale (pàg. 175-302).

Blaise, A. (1954). *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Turnhout: Brepols.

Blaise, A. (1975). *Lexicon Latinitatis Mediae Aevi*. Turnhout: Brepols.

Bourgain, P. (2005). *Le latin medieval*. Turnhout: Brépols (L'Atelier du Médiéviste").

Cange, du (1850). *Glossarium mediae et infimae latinitatis* (8 volums).

Curtius, E.R. (1989). *Literatura europea y Edad Media Latina* (2 volums, 5a ed., trad. esp.). Mèxic / Madrid / Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

D'Angelo, E. (2009). *La letteratura latina medievale. Una storia per generi*. Roma: Viella.

Fontán, A.; Moure Casas, A. (1987). *Antología del latín medieval. Introducción y textos*. Madrid: Gredos.

Goulet, M.; Parisse, M. (1996). *Apprendre le latin médiéval. Manuel pour grands commençants*. París: Picard Éditeur.

Goulet, M.; Parisse, M. (2003). *Traduire le latin medieval. Manuel pour grands commençants*. París: Picard Éditeur.

Leonardi, C. (ed.). (2002). *Letteratura Latina Medievale (secoli VI-XV)*. Florència: Sismel Edizioni del Galluzzo.

Mantello, F.A.C.; Rigg, A.G. (ed.) (1996). *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*. Washington, DC: The Catholic University of America Press.

Martínez Gázquez, J.; Florio, R. (2006). *Antología del Latín Cristiano y Medieval. Introducción y textos*. Bahía Blanca, Argentina: Universidad Nacional del Sur / Universitat Autònoma de Barcelona.

Niermeyer, J.F. (1984). *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leyde: Brill.

Norberg, D. (1980). *Manuel pratique de latin médiéval*. París: Éditions A. & J. Picard.

Paladini, V.; De Marco, M. (1989). *Lingua e letteratura mediolatina*. Bolonya: Pàtron Editore.

Riquer, M. de (1964). *Història de la literatura catalana* (vol. I, part antiga). Barcelona: Ariel.

Stroh, W. (2008). *Le latin est mort. Vive le latin! Petite histoire d'une grande langue*. París: Les Belles Lettres.

Referències bibliogràfiques

Bastardas, J. (1960). "El latín medieval". *ELH* (tom I).

Beer, R. (1910). *Los manuscritos del Monestir de Santa Maria de Ripoll* (ed. original: *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*. Viena, 1807-1808; trad. de P. Barnils). Barcelona: Estampa de la Casa Provincial de Caritat.

Mohrmann, Ch. (1951). "Le dualisme de la latinité médiévale". *REL* (núm. 29, pàg. 22-23).

Mohrmann, Ch. (1958). "Le latin médiéval". *Cahiers de civilisation médiévale* (núm. 1).

Mundó, A.M. (1978). "La cultura i els llibres". *Història de Catalunya* (vol. II). Barcelona: Salvat.

Villanueva, J. (1821). *Viaje literario a las iglesias de España* (vol. VIII). València.

Wolf, Ph. (1987). *Storia e Cultura nel Medioevo dal secolo IX al XII*. Roma-Bari: Editori Laterza.

Young, K. (1933). *The Drama of the Medieval Church* (I). Oxford.